

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

Кафедра сучаснай беларускай мовы

ПРАЦЫ КАФЕДРЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Выпуск 13

Мінск

РІВШ

2014

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Р э к а м е н д а в а н а
кафедрай сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
(пратакол № 4 ад 11 лістапада 2014 г.)

Р э д а к ц ы й н а я к а л е г і я :
*А. Я. Міхневіч (адк. рэд.), З. І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
С. А. Важнік, А. А. Лукашанец, М. Р. Прыгодзіч,
А. А. Радзевіч, Т. Р. Рамза, І. І. Савіцкая,
Г. К. Чахоўскі, С. М. Якуба*

П70 **Працы** кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 13 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. –
Мінск: РІВШ, 2014. – 86 с.
ISBN 978-985-500-697-9.

Трынаццаты выпуск выдання, прымеркаваны да 75-годдзя філалагічнага факультэта БДУ, традыцыйна змяшчае самыя розныя па характары і тэматыцы матэрыялы даследаванняў супрацоўнікаў кафедры, яе магістрантаў, аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта, прысвечаных праблемам сучаснага мовазнаўства, методыкі выкладання беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

ISBN 978-985-500-697-9

© Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2014
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы», 2014

ЗМЕСТ

Да 75-годдзя філалагічнага факультэта (Кафедра сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта).....	4
<i>Бадзевіч З.І.</i> Словаўтваральныя варыянты адносных прыметнікаў з нулявым і матэрыяльна выражаным суфіксам у сучаснай беларускай мове.....	6
<i>Гюнтар А.В.</i> Стварэнне лінгвістычных баз ведаў для сінтэзатара беларускага маўлення.....	10
<i>Купцэвіч І.А.</i> “Абы не было вайны”: светапогляд беларусаў і ўкраінцаў, адлюстраваны ў парэміях.....	15
<i>Лапанік В.М.</i> Суфіксальныя прыметнікі-паранімы ў словаўтваральных гнёздах з каранямі лацінскага паходжання.....	19
<i>Латушка Г.П.</i> Выпадкі ўжывання камунікам з лексэмамі <i>Бог</i> і <i>чорт</i> на беларускім, украінскім, чэшскім матэрыяле.....	23
<i>Лемяза В. В.</i> Антрапанімія Столінскага раёна (на матэрыяле адапелятыўных прозвішчаў жыхароў Рамельскага сельскага савета).....	30
<i>Любецкая К.П.</i> Тэрміналагічны стандарт як жанр тэрмінаграфіі.....	35
<i>Петрачэнка Д.</i> Фарміраванне беларускай аграрнай тэрмінаграфіі ў XX ст.....	38
<i>Праконіна В.У.</i> Аб суадносінах плана зместу і плана выражэння беларускіх эканамічных тэрмінаў.....	40
<i>Савіцкая І.І.</i> Лексічная дынаміка беларускай мовы: ад 20-х гг. XX ст. да пачатку XXI ст.	42
<i>Садоўская А.Л.</i> Беларуская этнафразеалогія ў дынаміцы развіцця.....	46
<i>Садоўская Г.Д.</i> Безэквівалентныя словы ў складзе фразеалагічных выразаў.....	56
<i>Чахоўская Т.Л.</i> Мэты і задачы навучання беларускай мове як замежнай.....	62
<i>Чахоўскі Г.К.</i> Рэкламны тэкст: асаблівасці генеравання, структуравання і ўспрымання...	71
<i>Якуба С.М.</i> Фарміраванне ведаў, уменняў і навыкаў трэцякласнікаў пры вывучэнні складу слова ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі з рускай мовай навучання.....	79

Да 75-годдзя філалагічнага факультэта БДУ

Сядзяць (злева направа):

загадчык кафедры **З.І. Бадзевіч**, дацэнт **Ж.Я. Белакурская**, дацэнт **К.П. Любецкая**, дацэнт **А.Л. Садоўская**;

стаяць (злева направа):

лабарант **Н.В. Еўчык**, дацэнт **Т.Р. Рамза**, лабарант **Ю.А. Жылко**, старшы выкладчык **С.М. Балотнікава**, старшы выкладчык **А.А. Радзевіч**, дацэнт **І.І. Савіцкая**, дацэнт **Г.К. Чахоўскі**, дацэнт **Т.Л. Чахоўская**, дацэнт **С.М. Якуба**

КАФЕДРА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Загадчык кафедры – кандыдат філалагічных навук, дацэнт **З. І. Бадзевіч**.

Год заснавання кафедры – 1992 г.

У 1939 г. адкрываецца першая самастойная летапісная старонка кафедры. Пачыналі яе выкладчыкі, запрошаныя з педагагічнага факультэта БДУ і некаторых тэхнікумаў.

З 1943 па 1956 гг. мовазнаўчая падрыхтоўка праводзілася ў межах аб'яднанай кафедры беларускай мовы і літаратуры, загадчыкам якой быў дацэнт **М. Р. Ларчанка**. У складзе кафедры пачала сваю навукова-педагагічную дзейнасць старшы выкладчык **М. А. Жыдовіч**, якая пазней стала першым доктарам філалагічных навук не толькі ва ўніверсітэце, але і ў рэспубліцы.

У 1956 г. кафедра аформілася як самастойная навукова-педагагічная адзінка (кафедра беларускай мовы), якую ўзначальвалі дацэнт М. І. Жыркевіч (1956–1967), прафесар Л. М. Шаkun (1967–1992), прафесар Л. І. Бурак (1992–1996), дацэнт Л. І. Сямешка (1997–2000), прафесар А. Я. Міхневіч (2000–2001). З 2002 г. загадвае кафедрой дацэнт З. І. Бадзевіч.

Напрамкі навуковых даследаванняў:

- функцыянаванне і стан сучаснай беларускай мовы на ўсіх моўных узроўнях: арфаграфічным, арфаэпічным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічна-стылістычным; наяўнасць нацыянальна-культурнага кампанента.

Асноўныя курсы:

- сучасная беларуская мова;
- стылістыка і культура беларускага маўлення;
- беларуская мова як замежная;
- лінгвістыка тэксту;
- сучасныя праблемы беларускай мовы;
- стылістычнае рэдагаванне і карэктура.

Традыцыйна кафедра падтрымлівае сувязі з Цэнтрам даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі. Сумесна выконваюцца навуковыя праекты, выпрацоўваецца адзіная лінгвістычная канцэпцыя, адбываецца абмен навукова-педагагічнымі кадрамі. У сярэдзіне 1970-х гг. на кафедру з Інстытута мовазнаўства прыйшлі дацэнты Л. І. Бурак і І. В. Шадурскі, якія пакінулі значны след у яе гісторыі. На працягу доўгага часу чыталі лекцыі і спецкурсы, кіравалі дыпломнымі работамі акадэмік А. І. Падлужны, акадэмік М. В. Бірыла, прафесар В. П. Лемцюгова. Сёння гэтыя традыцыі працягвае прафесар А. А. Лукашанец.

На кафедры працуюць:

- доктар навук, прафесар А. А. Лукашанец;
- кандыдаты навук, дацэнты Ж. Я. Белакурская, С. А. Важнік, К. П. Любечкая, Ю. В. Назаранка, Т. Р. Рамза, І. І. Савіцкая, А. Л. Садойская, Т. Л. Чахоўская, Г. К. Чахоўскі, С. М. Якуба;
- ст. выкладчыкі С. М. Балотнікава, А. А. Радзевіч.

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ АДНОСНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ З НУЛЯВЫМ І МАТЭРЫЯЛЬНА ВЫРАЖАНЫМ СУФІКСАМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Адной з прымет развіцця мовы, яе дынамічнасці з'яўляецца вар'іраванне структурных элементаў моўнай сістэмы, якое выяўляецца ў існаванні адной і той жа лексемы ў некалькіх фармальных мадыфікацыях – варыянтах.

Варыянтнасць, як вядома, уласціва ўсім узроўням мовы (лексічнаму, марфалагічнаму, сінтаксічнаму і г.д.), але найбольш выразна яна праяўляецца на ўзроўні словаўтварэння, паколькі рэальнай базай спараджэння словаўтваральных варыянтаў з'яўляецца сінанімія словаўтваральных афіксаў і невычарпальныя патэнцыі словаўтваральнай сістэмы мовы [1, с. 36].

Да словаўтваральных варыянтаў адносяцца словы, якія супадаюць па значэнні і тоесныя па каранёвай марфеме, але аформленыя рознымі афіксамі. Два ці больш варыянты, утвораныя ад аднаго базавага (утваральнага) слова (асновы), складаюць варыянтны рад ці варыянтную пару.

Варыянтныя рады адносных прыметнікаў у цэлым дастаткова шырока прадстаўлены ў сучаснай беларускай мове, аднак рады адносных прыметнікаў з нульсуфіксальным (матэрыяльна нявыражаным, негатыўным) і суфіксальным (матэрыяльна выражаным, пазітыўным) афіксамі складаюць нешматлікую групу слоў. Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца варыянтныя рады аднакаранёвых прыметнікаў, у якіх нульсуфіксальныя вытворныя (Ø) ужываецца паралельна з суфіксамі *-ов-* (*-ав-*), *-н-*, *-ян-*, *-ск-* (*-цк-*) у розных мадыфікацыйных спалучэннях. Разгледзім пэўныя мадэлі варыянтных радоў такога тыпу прыметнікаў.

Найбольш прадуктыўнай ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца мадэль – Ø – *-ск-* (*-цк-*): *божы – боскі, дзявочы – дзявоцкі, жабрачы – жабрацкі, лайдачы – лайдацкі, мужычы – мужыцкі, паўстанчы – паўстанцкі, прарочы – прароцкі, рабаўнічы – рабаўніцкі, сірочы – сіроцкі, хлапечы – хлапецкі, юначы – юнацкі*. Супастаўленне семантычных аб'ёмаў разглядаемых варыянтаў паказвае на пэўную сэнсавую агульнасць у большасці паралеляў 'мець адносіны да каго- ч.-небудзь'. Прааналізуем фармальна-семантычныя асаблівасці гэтых прыметнікаў.

Божы – боскі 'які мае дачыненне да бога': *У карчомцы людна, густа, а ў той божай царкве пуста – поп ды дзяк той, дылда (Я. Колас). Поп Мацей, падлізнік боскі, павярнуць рашыў да вёскі тварам (К. Крапіва)*. Члены дадзенага варыянтнага раду ў ТСБМ (Т. I, с. 393) таксама адзначаны і з адценнем агульнага значэння, якое з'яўляецца устарэлым 'створаны богам, прыналежаць богу': *Конскія рэбры пачалі хадзіць пад скураю, пара павярнула з шыі гэтага божлага стварэння (К. Чорны). Сустрэць умелі так як мае быць: крышталь ды срэбра і звінелі чаркі, нібы анёлкаў боскіх галасы (А. Зарыцкі)*. Паралельныя формы адносяцца да стылістычна нейтральных слоў.

Дзявочы – дзявоцкі ‘які мае адносіны да дзяўчыны; які належыць дзяўчыне, дзяўчатам, уласцівы ім’: *Пэўна, марыць аб каханні сэрца пылкае дзявоча* (Я. Колас). *Праз цябе, дзявоцкая краса, слёзы коцяцца, як буйная раса* (М. Багдановіч). Пры ўжыванні ў пераносным значэнні прыметнікі гэтага варыянтнага раду набываюць якаснае адценне. Параўн.: *Разгарнула стан дзявочы Беларусь магутна, пахаваўшы лёс дзявочы, панскі гнёт атрутны* (Я. Колас). Члены дадзенага варыянтнага раду з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі словамі.

Прыметнікі *жабрачы* – *жабрацкі* з’яўляюцца варыянтамі тады, калі выражаюць значэнне ‘які мае адносіны да жабрака, належыць яму’: *Няма цяпер тых лахманаў жабрачых, ні курных хат і ні лапцей* (С. Гаўрусёў). *А што далей? Далей – астрог, жабрацкая торба* (Я. Колас); ‘вельмі бедны’: *Слова “рыштант” ідзе на спад. У нябыт. Як ідзе ў нябыт жабрацкая вёска...* (М. Лынькоў). Акадэмічны ТСБМ фіксуе таксама і пераноснае ўжыванне варыянтаў са значэннем ‘вельмі малы, мізэрны’: *І тыя жабрацкія грошы, якія збіраліся гадамі непасільнай працы, начальства забрала дарэшты...* (А. Пальчэўскі). Дадзеныя прыметнікі з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі.

Лайдачы – *лайдацкі* ‘які мае адносіны да лайдака’. Дадзеныя варыянты маркіруюцца ў ТСБМ (Т. III, с. 14) як *разм. неадабр.*

Аднакаранёвыя прыметнікі *мужычы* – *мужыцкі* з’яўляюцца варыянтамі са значэннем ‘які мае адносіны да селяніна, належыць сялянам’: *Слёзы людскія, слёзы людскія! Вамі абліты загоны зямлі. Вы паласкалі мужычыя нівы, вы палівалі сухія палі !* (Я. Колас) *Дзіка ж ты б’ешся, восень, аб шыбы беднай мужыцкай хаткі-сялібы* (Я. Купала). *Збігнеў быў апрануты ў доўгі мужыцкі кажух* (А. Карпюк). Дадзеныя суфіксальныя варыянты ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца таксама са значэннем ‘які мае адносіны да мужыка (у значэнні ‘аб грубым, нявыхаваным чалавеку’)’. *А калі гутарка зайшла пра дружбу, то тут браты і выявілі свой мужычыцкі замашкі...* Так ад іх яны і праз гады не пазбавіліся (Р. Сабаленка). Члены дадзенага варыянтнага раду ў ТСБМ (Т. V, с. 179) фіксуюцца з паметай як устарэлыя словы.

Семантычны аб’ём варыянтных прыметнікаў *паўстанчы* – *паўстанцкі* супадае ў значэнні ‘які мае адносіны да паўстанца’: *Голас ...[Багушэвіча] дужаў ў часы паўстанчых баёў 1863 г.* (А. Лойка). *Праз некалькі хвілін паўстанцкі атрад быў у поўным баявым парадку* (М. Чарот). Варыянты дадзеных прыметнікаў функцыянуюць у мове паралельна і з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі.

Варыянтны рад прыметнікаў *сірочы* – *сіроцкі* мае значэнні: 1) ‘які мае адносіны да сіраты, уласцівы яму (ёй)’: *Хлеб сірочы, вядома, нялёгкі, аднак пра яго пакуль што думала мама* (Я. Брыль). *Ты першы кроплі горкіх слёз сірочых сваёй рукой з дзіцячых твараў сцёр* (П. Панчанка). *Гулка сіроцкая песня па свеце нясецца з трывогай* (Я. Купала); 2) ‘які праходзіць у адзіноце’: *Нялёгка ўспамінаць гісторыю сірочага маленства* (І. Грамовіч); 3) ‘які мае адносіны да апекі над сіратамі’: *А летась быў выпадак : айцец увесь скарб завяшчаў*

сіроцкаму дому (А. Пальчэўскі). На жаль, і сёння многія дзеці гадуюцца ў *сірочых* дамах (М. Мятліцкі). Нульсуфіксальны прыметнік *сірочы* шырока ўжываецца ў беларускай мове і ў пераносным метафарызаваным значэнні: *Як бацька памрэ – дык і хата сірочаю стане ў той час* (А. Бялёвіч). *Плача сірочая ў лесе жалейка* (П. Броўка). *Цсё ж гэта ...яе родная хатана хутары, сваё гняздо...* *Сірочае, праўда, гняздо, асірацела пасля таго, як забілі Андрэя* (Я. Брыль). *Нас холадам сустрэла чарнобыльская сірочая вёска...* (І. Шчучэнка). Дадзены прыметнік таксама мае пераноснае значэнне ‘бедны, убогі, мізэрны’: *Жыццё было тоненькае, сірочае, на пяць зернетак у каласку* (М. Лобан). *У дарогу асабліва не было чаго ўзяць, а таму пакуначак быў самы сірочы* (Н. Гілевіч). *Сеўшы ў машыну, я ўзяў з сядзення свой сірочы скрутачак...* (М. Ракітны) У стылістычных адносінных паралельных вытворных прыметнікі *сірочы* – *сіроцкі* характарызуюцца як словы нейтральнай лексікі і фіксуецца практычна ва ўсіх лексікаграфічных крыніцах беларускай мовы (ТСБМ (Т.V), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012), ТСБЛМ (2002)).

Частковае супадзенне семантыкі назіраецца ў варыянтных прыметніках *рабаўнічы* – *рабаўніцкі* ‘які прыводзіць да разарэння каго-н.; грабежніцкі’: *Так, напрыклад, у “Пінскай шляхце Дунін-Марцінкевіч сурова раскрытыкаваў рабаўнічы суд царскай Расіі* (А. Семяновіч). *Рабаўніцкая* палітыка царскага ўраду часам даводзіла сялян да роспачы, а то і да самагубства (У. Содаль). Акрамя таго, нульсуфіксальны прыметнік *рабаўнічы* выражае адноснае значэнне ‘які мае адносіны да рабаўніка, рабаўнікоў’ і, адпаведна, у гэтым значэнні не з’яўляецца варыянтам да суфіксальнага аднакаранёвага прыметніка.

Кампаненты варыянтнага раду прыметнікаў *хлапечы* – *хлапецкі* супадаюць у значэнні ‘які мае адносіны да хлапца; належыць, уласцівы хлопцу’: *Вуліца пачала стракатаць белымі, чырвонымі, блакітнымі кофтамі і хусткамі, хлапечымі сарочкамі і святкамі* (і. Мележ). *Такая змена на хлапецкім твары кінулася ў вочы старшыні* (Я. Колас). Прыметнік з суфіксам *-цк-* мае ў беларускай мове больш шырокае адноснае значэнне ‘звязаны з узростам хлапца; падлеткавы’ і, адпаведна, у гэтым значэнні не з’яўляецца варыянтам да нульсуфіксальнага аднакаранёвага прыметніка. Паралельныя формы адносяцца да стылістычна нейтральных слоў.

У кампанентаў варыянтнага раду *юначы* – *юнацкі* назіраецца супадзенне семантыкі ‘які мае адносіны да юнака, юнацтва, уласцівы ім’: *Арлы маладыя, юначая кроў, і радасць вы наша, і наша любоў* (Я. Колас). *А працы многа, дзе ні глянь, прастор юнацкаму запалу* (М. Чарот). *Кроў маю доўга пілі каты, сілы юнацкія нішчыў астрог* (В. Таўлай). Стылістычна нейтральным у сучаснай беларускай мове з’яўляецца суфіксальны прыметнік *юнацкі*, а прыметнік *юначы* у ТСБМ (Т. V, с. 485) фіксуецца з паметай як размоўнае.

Як бачым, прыметнікі дадзенай мадэлі могуць мець адценне адноснасці ці адценне прыналежнасці. А таму, як адзначае Л. Клімкова, “...рэалізацыя кожнага канкрэтнага адцення семантыкі прыналежна-адносных прыметнікаў адбываецца толькі ў кантэксце, паколькі для прыметнікаў характэрна далучальнасць да розных па семантыцы назоўнікаў” [2, с. 20.].

Мадэль -*Ў*- – { -*ов*- (-*ав*-) // -*н*-// -*ян*-} практычна ў беларускай мове прадстаўлена адным радам аднакаранёвых прыметнікаў *весні* – *веснавы* (*вясновы*) – *вясенні* – *вясняны*. Члены варыянтнага раду маюць адзінае тоеснае значэнне ‘які мае адносіны да вясны’: *На вясёлкавым кані едзе першы **весні** гром нашым полем за сялом* (М. Танк). *Вясновае сонца Чарадою, грамадою, ходзяць хмаркі **веснавыя*** (Я. Колас). *З-пад снегу на ўзгорках скупа выбіваліся першыя **вясновыя** кветкі* (І. Навуменка). *Хлынуў цёплы **вясенні** лівень* (І. Гурскі). *На каліне цвет **вясняны** закрасуе мне ізноў* (У. Дубоўка). Некаторыя варыянты дадзенага раду могуць ужывацца і ў пераносным значэнні. Напрыклад: *У кожнага ёсць **веснавыя** гады з вялікімі радасцямі і малымі* (П. Панчанка). *Таго ніколі не пакіне юнацкі, **весні** ўздым, хто аддае, як дар краіне, жыццё да рэшты – маладым* (Н. Гілевіч).

Варыянты прыметнікаў *весні* – *веснавы* (*вясновы*) – *вясенні* – *вясняны* характарызуюцца даўняй традыцыяй ужывання і фіксуюцца ў акадэмічных слоўніках ТСБМ (1977 – 1984), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012). Відавочна, што прыметнікі *весні* і *вясняны* характарызуюцца меншай ступенню ўжывання. “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (Т.І, с. 482) падае прыметнік *весні* з паметай паэтычнае, астатнія паралельныя формы як стылістычна нейтральныя.

Вытворныя прыметнікі мадэлі -*Ў*- – -*цк*-// -*ов*-// -*ч*- з’яўляецца шматкампанентным і прадстаўлены аднакаранёвымі словамі: *казацы* – *казацкі* – *казаковы* – *казаччы*. Усе кампаненты варыянтнага раду ўжываюцца з агульным значэннем ‘які мае адносіны да казака, казакоў, належыць ім’: *К таму часу ў Берастэчка к дружыне **казачай** прыблукнуў пан Патоцкі* (Я. Купала). *На поўдні ад сонца і выбухаў гораха, над славай **казацкай** сякера занесена* (П.Панчанка). *Усюды сеюць тайна муць яго падкупленыя слугі: на Дон яны ў **казаччы** кругі мяцеж ...нясуць* (Я. Колас). У лексічнай сістэме сучаснай беларускай мовы ў якасці дамінанты выступае прыметнік з суфіксам -*цк*- (*казацкі*), які фіксуецца практычна ўсімі лексікаграфічнымі крыніцамі (ТСБМ (Т.ІІ), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012), ТСБЛМ (2002)). Ён шырока ўжываецца і ў мове твораў мастацкай літаратуры. Паралельныя ўтварэнні варыянтнага раду маюць некаторыя абмежаванні ў сваім функцыянаванні. Прыметнік *казаччы* з’яўляецца вынікам індывідуальна-аўтарскай словатворчасці і, адпаведна, у слоўніках не фіксуецца. Выйшла з ужытку і ўтварэнне з суфіксам -*ов*- (*казаковы*), якое сустракалася ў беларускай мове 20-х гадоў і не стала літаратурнай нормай [3, с. 19]. Лексемы *казацы*, *казацкі* функцыянуюць у мове без стылістычных адрозненняў.

У лексічнай сістэме беларускай мовы ў якасці нарматыўных выступаюць лексемы *божы*, *дзявочы*, *жабрацкі*, *казацкі*, *лайдацкі*, *паўстанцкі*, *рабаўніцкі*, *сірочы*, *хлапечы*, *юначы*, дублетнымі – *боскі*, *дзявоцкі*, *жабрачы*, *казацы*, *лайдачы*, *паўстанчы*, *рабаўнічы*, *сіроцкі*, *хлапецкі*, *юнацкі* (напрыклад, параўн.: у ТСБМ: *боскі* – тое, што і *божы*; *дзявоцкі* – тое, што *дзявочы*; *жабрачы* – тое, што і *жабрацкі* і г.д.).

Як бачым, большасць варыянтных прыметнікаў у сучаснай беларускай мове ўзніклі ў выніку ўзаемадзеяння высокапрадуктыўных у сістэме прыметнікаў суфіксаў *-н-, -ск- (-цк-), -ов- (-ав-)*, якія, далучаючыся да асноў назоўнікаў, выражаюць адноснасць спосабу маніфестацыі значэння.

Літаратура

1. Бережан С.Г. К проблеме лексической вариантности // Вариантность как свойство языковой системы. – М.: Наука, 1982. – Ч. I. – С. 36.
2. Климкова Л.А. Притяжательные прилагательные в современном белорусском и русском литературном языках: Автореф. дис. ...канд. филол. Наук. – Минск, 1987. – 24 с.
3. Пилипович Т.П. Словообразовательные варианты прилагательных в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. Наук. – Минск, 1987. – 22 с.
4. Шкраба І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове. – Мінск: Асар, 2004. – 240 с.

А.В. Гюнтар¹

СТВАРЭННЕ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ БАЗ ВЕДАЎ ДЛЯ СІНТЭЗАТАРА БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ

Сінтэзатар маўлення па тэксце для беларускай мовы можа выкарыстоўвацца ў розных сферах і для вырашэння розных задач: у call-цэнтрах і аўтаінфармацыйных сістэмах, у разнастайных прыстасаваннях для нямых і людзей са слабым зрокам, пры вывучэнні замежных моў (слоўнікі і перакладчыкі на аснове тэхналогіі сінтэзу маўлення). Акрамя таго, выкарыстанне сінтэзатара беларускага маўлення можна прапанаваць выкладчыкам у адукацыйным працэсе любой дысцыпліны. Але для эфектыўнага выкарыстання сінтэзатара маўлення неабходна забяспечыць максімальную правільнасць яго работы.

На сённяшні дзень існуюць тры рэалізацыі сінтэзатара маўлення па тэксце для беларускай мовы. Гэта сістэма сінтэзу маўлення на славянскіх мовах “Мультифон” [2, ст. 180], сістэма сінтэзу маўлення для мабільных прыстасаванняў [3, ст. 83] і інтэрнэт-версія (<http://www.corpus.by/tts3>) [1, с. 375].

Стварэнне лінгвістычных баз дадзеных для фанемна-алафоннага працэсара сінтэзатара беларускага маўлення прызначана для праверкі работы стацыянарнага сінтэзатара “Мультифон” і інтэрнэт-версіі сінтэзатара, распрацаваных у лабараторыі распазнавання і сінтэзу маўлення Аб’яднанага інстытута праблем інфарматыкі НАН Беларусі (АІПІ НАН Беларусі).

Непасрэдна перад тым, як прааналізаваць работу стацыянарнага сінтэзатара “Мультифон” і інтэрнэт-сінтэзатара, неабходна сабраць матэрыял, на аснове якога будзе праводзіцца іх тэставанне. Для гэтага неабходна стварыць тэставыя мноствы слоў, якія будуць групавацца па тэмах. Праца па стварэнні такіх тэставых мностваў вялася на падставе адзіных табліц правілаў пераўтварэння “Фанема-Алафон” для рускай і беларускай моў, распрацаваных у лабараторыі распазнавання і сінтэзу маўлення Аб’яднанага інстытута праблем інфарматыкі НАН Беларусі.

¹ Магістрантка кафедры сучаснай беларускай мовы, навуковы кіраўнік дацэнт Г.К. Чахоўскі.

У адзіных табліцах правілаў пераўтварэння “Фанема-Алафон” для рускай і беларускай моў алафон пазначаецца імем фанемы і наступнымі за ім трыма лікавымі індэксамі, якія абазначаюць: для галосных – націскны, часткованаціскны ці ненаціскны гук, а таксама левае і правае асяроддзе; для зычных – адзіночны ці падвоены алафон, левае і правае асяроддзе. Алафоны, якія існуюць толькі ў рускай мове пазначаны **тлустым шрыфтам**, а алафоны, якія існуюць толькі ў беларускай мове пазначаны **тлустым курсівам**, астатнія – агульныя для двух моў. Улічваючы гэта, а таксама пэўныя асаблівасці мовы, дадзеныя табліцы для рускай мовы налічваюць 759 алафонаў, а для беларускай мовы – 761 алафон. Гэта колькасць не з’яўляецца дакладнай, паколькі былі ўлічаны розныя магчымыя пазіцыі для кожнага канкрэтнага алафона, за выключэннем тых, якія відавочна не існуюць для рускай ці беларускай мовы, але гэтыя дадзеныя не былі правераны на практыцы.

Для стварэння базы, якая б дапамагала ў пошуку памылак аналізуемых сінтэзатараў неабходна ўлічваць тое, што ў мове, а тым больш у жывым маўленні дастаткова часта сустракаюцца выключэнні з правілаў, розныя варыянты. Менавіта таму для стварэння тэставых мностваў трэба карыстацца ведамі, атрыманымі эмпірычным шляхам.

Для атрымання такіх ведаў неабходна знайсці прыклад на кожны алафон, пазначаны ў адзіных табліцах правілаў пераўтварэння “Фанема-Алафон”, гэта дазволіць стварыць лінгвістычную базу ведаў, якая забяспечыць правільную работу разглядаемых сінтэзатараў.

Апішам працэс збору матэрыялу для стварэння тэставых мностваў больш падрабязна.

Першым крокам у зборы інфармацыі для фарміравання тэставых мностваў быў экспертны падбор з арфаграфічнага слоўніка адносна адзіных табліц правілаў пераўтварэння “Фанема-Алафон” для рускай і беларускай моў. Гэта значыць, што на базе гэтых табліц праводзіўся адвольны пошук слоў на любыя алафоны па слоўніку і пры дапамозе праграмы VocEditor.

Праграма VocEditor значна палягчае працу лінгвіста ў пошуку слоў. Напрыклад, трэба знайсці слова з алафонам L000 (адзіночны зычны, перад якім стаіць любая фанема ці дапаможны сімвал, а пасля яго – паўза). Каб пачаць пошук у праграме, неабходна выбраць патрэбную мову (у нашым выпадку беларускую), у акне Find увесці сімвалы *л, дзе зорачка – любая колькасць любых літар і націснуць на кнопку Go! У выніку машына выдае спіс слоў, згодна з запытам (словы, якія заканчваюцца на л).

Гэта была першая, “ручная” стадыя збору інфармацыі, праведзеная для азнаямлення з асаблівасцямі работы над пастаўленай задачай. Для палягчэння запланаванай працы былі скарыстаны розныя інструменты, якія будуць апісаны ніжэй, здольныя па магчымасці аўтаматызаваць рашэнне задачы.

Наступныя дзеянні былі звязаны з апрацоўкай пачатковых напрацовак тэматычных мностваў. Першапачатковай базай для пакрыцця вызначаных алафонаў з’яўляліся спецыяльна распрацаваныя ў лабараторыі распазнавання і сінтэза маўлення АПП НАН Беларусі тэматыкі слоў (“прафесіі”, “ежа і напоі”,

“геаграфічныя назвы” і г.д.). Для пераўтварэння іх у алафонны выгляд быў скарыстаны сэрвіс “Text-to-speech synthesis”², у які на ўваход неабходна падаваць арфаграфічны тэкст з расстаўленымі асноўнымі і пабочнымі націскамі.

Наступны крок у падрыхтоўцы матэрыялу для пакрыцця наяўнага спіса алафонаў – іх пошук і сарціроўка. Дадзены працэс таксама аўтаматызаваны: “Service of Searching and Sorting Allophones/Сэрвіс пошуку і сарціроўкі алафонаў”¹ дазваляе атрымаць спіс алафонаў з прыкладамі слоў у алфавітным парадку і па колькасці сустракання ў зададзеным тэксце. Дадзены сэрвіс быў распрацаваны для вузка-прафесійнага кола карыстальнікаў, якія займаюцца ўдасканаленнем працы беларускамоўнага СМТ. Яго мэтай з’яўляецца складанне ўпарадкаваных (па алфавіце альбо па колькасці) спісаў алафонаў па тэксце, пададзеным на ўваход у алафонным выглядзе.

Знойдзеныя алафоны пазначаны колерам, што палягчае іх пошук у кантэксце (слове ці спалучэнні слоў). Таксама дадзены сэрвіс зручны тым, што пры апрацоўцы вялікіх электронных тэкстаў адразу відаць колькасць знойдзеных алафонаў (агульная колькасць і колькасць унікальных алафонаў).

Напрыклад, слова “Кра+каў”. Пасля апрацоўкі сэрвісам “Text-to-speech synthesis” атрымліваем алафонны выгляд:

K004,R022,A022,K004,A331,W010,/,#P4.

Далей уносім гэтакія слова ў “Service of Searching and Sorting Allophones”. Пад кнопкай “Get allophones!/Знайсі алафоны!” размешчаны патрэбныя нам дадзеныя:

The total number of elements is 6.

Different elements are 5

Адсюль відаць, што агульная колькасць алафонаў – 6, пры гэтым унікальных пяць, паколькі алафон *K004* сустракаецца два разы.

Пасля таго, як сабраныя тэматыкі апрацавалі праз “Service of Searching and Sorting Allophones”¹ стала зразумела, што дадзенага матэрыялу недастаткова для поўнага пакрыцця алафонаў беларускай мовы. Таму з электроннай версіі арфаграфічнага слоўніка беларускай мовы былі ўзяты ўсе пачатковыя формы назоўнікаў і апрацаваны пры дапамозе таго ж сэрвіса. Па выніках апрацоўкі дадзенага матэрыяла пакрыццё алафонаў склала толькі 561 адзінка. Многія пазіцыі алафонаў сустракаюцца на стыку слоў, таму неабходна было ўлічваць не толькі адзінкавыя словы, але і розныя спалучэнні слоў.

Улічваючы вышэйсказанае для апрацоўкі быў узяты падручнік “Грамадазнаўства” за 10 клас, які папярэдне быў апрацаваны праграмай VocEditor. Гэта праграма дазволіла знайсці ўсе новыя словы для электроннага слоўніка сінтэзатара маўлення “Мультифон” і расстаноўкі адназначных націскаў у словах-амографах падручніка “Грамадазнаўства”. Дадзеная кніга пасля апрацоўкі праграмай склала 40 раздзелаў, якія адзін за адным паступова былі пратэставаны.

² Сэрвіс, створаны на аснове інтэрнэт-версіі сінтэзатара маўлення <http://www.corpus.by/tts3>.

Нягледзячы на тое, што была апрацавана вялікая колькасць матэрыялу, пакрыццё алафонаў складала толькі 589 адзінак.

На пляцоўцы www.corpus.by быў распрацаваны яшчэ адзін сэрвіс, тэставанне якога дапамагала ў фарміраванні тэставых мностваў для сінтэзатараў. Гэты сэрвіс атрымаў назву “Orthoepic Dictionary Generator” і пры яго стварэнні ставілася задача зрабіць такі сэрвіс, пры дапамозе якога было б магчыма атрыманне нарматыўнага вымаўлення слоў у графічным выглядзе (іх транскрыпцый).

Для таго, каб мець магчымасць пастаяннага паляпшэння работы сэрвіса, вызначана “адваротная сувязь”, пры якой карыстальнік, які зафіксаваў памылкі, можа даслаць ліст распрацоўшчыкам на электронны адрас з апісаннем праблемы.

Паколькі пасля ўсёй праведзенай працы пакрыццё алафонаў не перавышала мяжу 604 адзінкі, пошук алафонаў, для якіх яшчэ не знойдзены адпаведнікі, праводзіўся “ўручную”.

Пры правядзенні пошуку “ўручную” браўся пэўны алафон са спісу, аналізавалася яго асяроддзе і пры дапамозе арфаграфічнага слоўніка, праграмы VocEditor, а часта і шляхам самастойнага падбора шукаліся неабходныя прыклады.

Пасля збору матэрыялу было неабходна яго апрацаваць і сістэматызаваць. Быў створаны лінгвістычны рэсурс – база ведаў (БВ), у якой пазначаўся арфаграфічны выгляд слова/спалучэння слоў, іх трансфармацыя ў алафонны выгляд стацыянарным і інтэрнэт-версіяй сінтэзатара маўлення. Пасля гэтага пазначаўся эталонны (правільны) варыянт слова і далей адбывалася яго суаднясенне з атрыманым выглядам пасля апрацоўкі сінтэзатарамі, пасля чаго прапісваліся заўвагі наконт знойдзеных памылак у такой трансфармацыі (малюнак 1).

A	B	C	D	E	F	G	H
Бегемот.	B'004,E343,GH'004,E241,M002,O012,T000,/,#P4,	B'004,E343,GH'004,E241,M002,O012,T000,/,#P4,	>B'004,E343,>GH'004,E241,>M002,O012,T000,>,				
Бутсел.	B002,U013,S'002,E341,L000,/,#P4,	B002,U013,S'002,E341,L000,/,#P4,	>B002,U013,>S'002,E341,L000,>,				
Буйвал.	B002,U013,J'013,V002,A311,L000,/,#P4,	B002,U013,J'013,V002,A311,L000,/,#P4,	>B002,U013,J'013,V002,A311,L000,>,				
Вавёрка.	V002,A213,V'011,O042,R003,K004,A330,/,#P4,	V002,A213,V'011,O042,R003,K004,A330,/,#P4,	>V002,A213,>V'011,O042,R003,>K004,A330,>,				
Верабей.	V'002,E342,R002,A223,B'002,E043,J'010,/,#P4,	V'002,E342,R002,A223,B'002,E043,J'010,/,#P4,	>V'002,E342,R002,A223,>B'002,E043,J'010,>,				
Воажык.	V001,O012,ZH004,Y322,K000,/,#P4,	V001,O012,ZH004,Y322,K000,/,#P4,	>V001,O012,>ZH004,Y322,K000,>,				
Воўк.	V001,O011,W013,K000,/,#P4,	V001,O011,W013,K000,/,#P4,	>V001,O011,W013,K000,>,				
Газзаль.	GH004,A232,Z002,E023,L'000,/,#P4,	GH004,A232,Z002,E023,L'000,/,#P4,	>GH004,A232,>Z002,E023,L'000,>,				
Гарнастай.	GH004,A332,R001,N004,A222,S002,T001,A023,J'01	GH004,A332,R001,N004,A222,S002,T001,A023,J'01	>GH004,A332,>R001,N004,A222,>S002,T001,A023,J'010,>,				
Гепард.	GH'004,E241,P001,A012,R003,T000,/,#P4,	GH'004,E241,P001,A012,R003,T000,/,#P4,	>GH'004,E241,>P001,A012,R003,T000,>,				
Дзік.	DZ'002,I042,K000,/,#P4,	DZ'002,I042,K000,/,#P4,	>DZ'002,I042,K000,>,				
Дзяцел.	DZ'002,A043,C'002,E341,L000,/,#P4,	DZ'002,A043,C'002,E341,L000,/,#P4,	>DZ'002,A043,>C'002,E341,L000,>,				
Дроўд.	D001,R022,O022,S002,T000,/,#P4,	D001,R022,O022,Z003,T000,/,#P4,	>D001,R022,O022,S002,T000,>,	У corpus.by няма асіміляцыі па глухасці			
Журавель.	ZH004,U322,R002,A223,V'011,E043,L'000,/,#P4,	ZH004,U322,R002,A223,V'011,E043,L'000,/,#P4,	>ZH004,U322,>R002,A223,>V'011,E043,L'000,>,				
Заац.	Z002,A023,J'012,A342,C000,/,#P4,	Z002,A023,J'012,A342,C000,/,#P4,	>Z002,A023,J'012,A342,C000,>,				
Зебра.	Z'002,E041,B001,R012,A320,/,#P4,	Z'002,E041,B001,R012,A320,/,#P4,	>Z'002,E041,>B001,R012,A320,>,				
Зубр.	Z002,U021,B001,R010,/,#P4,	Z002,U021,B001,R010,/,#P4,	>Z002,U021,B001,R010,>,				
Зяўля.	Z'004,A243,Z'002,U043,L'004,A340,/,#P4,	Z'004,A243,Z'002,U043,L'004,A340,/,#P4,	>Z'004,A243,>Z'002,U043,L'004,A340,>,				

Малюнак 1: Фрагмент базы ведаў «Арфаграфічны выгляд – алафонны адпаведнік»

Пасля таго, як была сфарміравана дадзеная БВ, сабраныя словы былі

прапушчаны праз “Service of Searching and Sorting Allophones” і паслядоўна атрыманы дадзеныя ўносіліся ў спецыяльны файл з поўным спісам алафонаў для беларускай мовы ў алфавітным парадку, дзе каля пэўнага алафона пазначаўся алафонны выгляд слова, пасля - арфаграфічны выгляд, а таксама тэматыка (малюнак 2).

	A	B	C	D	E	F	G
1	Алафон	Алафонны выгляд	Слова	Тэматыка			
2	A000						
3	A001						
4	A002						
5	A003						
6	A010	T002,U222,R001,M002,A010,/,#P4	Турма+.	Месцы і ўстановы			
7	A011	P002,L002,A011,W013,K'002,I340,/,#P4,	Пла+ўкі.	Вопратка, яе элементы і абутак			
8	A012	S'002,P'002,A241,V011,A012,K000,/,#P4,	Спява+к.	Прафесіі			
9	A013	P002,R012,A322,T002,P002,R012,Y221,M002,A013	Прадпрыма+льнік.	Прафесіі			
10	A020	M'004,A242,ZH002,A020,/,#P4,	Мяжа+.	Месцы і ўстановы			
11	A021	K004,A332,S002,M004,A212,N002,A021,W013,T0	Касмана+ўт.	Прафесіі			
12	A022	R022,E221,A022,L000,/,#P4,	Рэа+л.	Грошы			
13	A023	D004,Y222,Z002,A023,J'013,N'004,E342,R000,/,#P	Дыза+йнер.	Прафесіі			
14	A030	R022,U222,K002,A030,/,#P4,	Рука+.	Часткі цела			
15	A031	K002,A031,V012,A310,/,#P4,	Ка+ва.	Ежа і напоі			
16	A032	M004,U312,Z004,Y222,K002,A032,N003,T000,/,#P	Музыка+нт.	Прафесіі			
17	A033	GH002,A033,L'003,SH002,T002,U322,K000,/,#P4,	Га+лыштук	Вопратка, яе элементы і абутак			
18	A040	S'002,V'002,I243,N'102,A040,/,#P4,	Свіння+.	Жывёлы			

Малюнак 2: Фрагмент базы ведаў для пакрыцця алафонаў беларускай мовы

У працэсе даследавання ўзнікалі пэўныя складанасці. Напрыклад, дастаткова цяжка было знайсці прыклады на падвоеныя алафоны (за выключэннем гукаў [з'], [с'], [н'], [л'], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [ч], якія ў інтэрвакальным становішчы падаўжаюцца). Для таго, каб сінтэзатар згенераваў, напрыклад, падвоены мяккі зычны [л'], пасля якога ідзе звонкі зычны (L'101), было знойдзена спалучэнне слоў, паміж якімі прыйшлося паставіць сімвал Ь для абазначэння злітнасці вымаўлення (паку+ль Ьлье+).

Пры падборы прыкладаў на кожны алафон было вырашана ўключаць і тыя прыклады, якія з'яўляюцца, так скажам, памылковымі, гэта значыць, што ў сучаснай беларускай мове не было знойдзена адпаведнага слова/словазлучэння, але тэарэтычна дадзены алафон у пэўным асяроддзі можа сустрацца (напрыклад, у назвах лекаў, запазычаных словах, прозвішчах і г.д.). Тым больш, што сінтэзатар генеруе не мову, а маўленне, і карыстальнік можа ўвесці абсалютна любы тэкст, які наўмысна ці выпадкова ўтрымлівае ў сабе памылкі. Таму ўключэнне такіх прыкладаў - неабходнасць для карэктнай работы сінтэзатара.

У выніку выкананай працы пакрыццё алафонаў складала 704 адзінкі, пры гэтым колькасць алафонаў для беларускай мовы прапануецца паменшыць, бо створаныя адзіныя табліцы правілаў пераўтварэння “Фанема-Алафон” улічваюць абедзве мовы (рускую і беларускую), а таму ў іх сустракаюцца пэўныя недакладнасці.

Такім чынам, стварэнне лінгвістычных баз ведаў для тэставання фанемна-

алафоннага працэсара сінтэзатара беларускага маўлення з’яўляецца важнай і разам з тым складанай задачай. Магчымасць аўтаматычнай апрацоўкі некаторых дадзеных дазваляе значна палегчыць працу лінгвіста па вырашэнні дадзенай праблемы.

Літаратура

1. Гецэвіч, Ю.С. Кампаненты для розных платформаў сінтэзатара маўлення па тэксце для інтэлектуальных сістэм / Ю.С. Гецэвіч, Д.А. Пакладок, Д.В. Брэк // Открытые семантические технологии проектирования интеллектуальных систем = OpenSemanticTechnologiesforIntelligentSystems (OSTIS–2013) : материалы III Междунар. науч.-техн. конф. (Минск, 21–23 февраля 2013 года) / редкол. : В.В. Голенков (отв. ред.) [и др.]. – Минск: БГУИР, 2013 г. – С. 375–382.)
2. Лобанов, Б.М. Компьютерный синтез и клонирование речи // Б.М. Лобанов, Л.И. Цирульник / Минск, Белорусская Наука, 2008.
3. Цирульник, Л.И. Система синтеза речи по тексту для мобильных телефонов / Л.И. Цирульник, Д.А. Покладок // Речевые технологии. – 2010. – № 1. – С. 83–91.

І.А. Купцэвіч³

“АБЫ НЕ БЫЛО ВАЙНЫ”: СВЕТАПОГЛЯД БЕЛАРУСАЎ І ЎКРАЇНЦАЎ, АДЛЮСТРАВАНЫ Ў ПАРЭМІЯХ

Успрыманне чалавекам навакольнай прыроднай і сацыяльнай рэчаіснасці, свайго месца ў свеце, стаўленне да сябе і іншых людзей, ацэнкі, маральныя нормы і каштоўнасныя арыенціры – усё гэта складае светапогляд чалавека. Сукупнасць людзей, аб’яднаных на пэўнай тэрыторыі адным дзяржаўным утварэннем ці яго аналагамі і агульнай мовай, культурай, гістарычным мінулым – гэта ўжо народ, ці нацыя (паняцці ў гэтым кантэксце сінанімічныя). І пра светапогляд можна меркаваць у дачыненні не толькі да чалавека, але і да нацыі. Пры гэтым светапогляд нацыі не будзе з’яўляцца сумай ці сярэднім арыфметычным светапоглядаў яе прадстаўнікоў (якія могуць істотна адрознівацца), а будзе з’яўляцца наборам нейкіх тыповых характарыстык, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыі, характарыстык, якія прышчапляюцца людзям з маленства ў працэсе несвядомага пераймання калектыўнага досведу папярэдніх пакаленняў, што адбываецца само сабой праз любыя кантакты з асяроддзем, калі чалавек выходзіць сярод прадстаўнікоў пэўнага народа. Называецца ж гэты агульнанародны светапогляд, як вядома, менталітэтам. Менталітэт абумоўлены звычайна гістарычным лёсам народа і вызначае нацыянальную культуру, а разам з ёй адлюстроўваецца ў нацыянальнай мове, фарміруючы моўную карціну свету. Натуральна, што моўныя карціны свету розных нацый, як і іх менталітэты, істотна адрозніваюцца, паколькі яны фарміраваліся ў розных гістарычных абставінах. Моўная карціна свету народа праяўляецца, напрыклад, у безэквівалентнай лексіцы, адметных канатацыях слоў, фразеалагізмах, стылістычным ладзе мовы, у міфалогіі і

³ Студэнтка 6 курса завочнай формы навучання спецыяльнасці «Беларуская філалогія», навуковы кіраўнік дацэнт Т.Л. Чахоўская.

абрадавых формах культуры, стэрэатыпах, моўных паводзінах і г.д. Адным з самых зручных і паказальных спосабаў даследавання моўнай карціны свету пэўнай нацыі з'яўляецца аналіз парэміялагічнага фонду нацыянальнай мовы. Гэта абумоўлена тым, што ў прыказках і прымаўках фіксуецца шматвяковы досвед народа, яго стаўленне да традыцый, ацэнка пэўных паводзін людзей, з'яў рэчаіснасці, гістарычных падзей, уяўленне народа пра сябе, сваю краіну, пра суседнія народы і краіны.

Беларусы і ўкраінцы – два народы, сапраўды братэрскія: такімі нас зрабілі стагоддзі супольнай гісторыі, прычым гісторыі адносінаў не галоўнага і падпарадкаванага, а адносінаў раўнапраўных партнёраў. Таму ў рысах менталітэту беларусаў і ўкраінцаў можна знайсці нямала агульнага. І тым не менш гэта вельмі розныя народы: істотна адрозніваліся іх этнагенез, уплывы на іх культуру, ды і гісторыя ў нас супольная ўсё ж далёка не цалкам. І ўсе гэтыя адрозненні не маглі не адбіцца на моўных карцінах свету.

Ужо даўно стала показкай і жартам пра жыццёвую філасофію беларусаў фраза “абы не было вайны”. Мяркуецца, што беларусы за сваю гісторыю перацярпелі столькі войнаў, у тым ліку жахлівыя сусветныя XX стагоддзя, што менавіта вайна ўяўляецца ім самай страшнай магчымай бядой. І таму беларусы нібыта гатовыя трымаць любыя няшчасці, любы прыгнёт, нястачу, бесперспектыўнасць, абы пазбегнуць гэтага найвялікшага зла ў свеце. Цяпер фразу “абы не было вайны” звычайна ўжываюць беларусы, жартуючы з саміх сябе, але вось пытанне: якая доля праўды ў гэтым жарце?

Актуальныя палітычныя падзеі непазбежна прымушаюць нас параўноўваць сябе з украінцамі і задумвацца: чым яны адрозніваюцца ад нас? Чаму яны аказаліся гатовымі да актыўнай барацьбы за лепшую будучыню для сваёй краіны, гатовымі нават загінуць у гэтай барацьбе? Чаму аказаліся гатовымі трымаць часовы хаос і разлад у дзяржаве дзеля пабудовы будучага парадку і ладу? Чаму, калі паўстала знешняя небяспека для іх краіны, тысячы ўкраінцаў, не марудзячы, добраахвотна накіраваліся ў ваенкаматы, дзе адстойвалі чэргі, каб запісацца ў войска? Няўжо ў іх ёсць нешта, чаго няма ў беларусаў? А можа быць, і няма ніякага адрознення, і беларусы ў масе здольныя на падобныя ўчынкі, проста не ўзнікла яшчэ патрэбы?

Каб знайсці адказ на гэтае пытанне, мы вырашылі параўнаць прыказкі беларусаў і ўкраінцаў на ваенную тэматыку і высветліць, як два народы ставяцца да вайны, а калі ёсць розніца, то ў чым яна заключаецца.

Сярод беларускіх прымавак, прама ці ўскосна звязаных з паняццем вайны, пераважаюць парэміі, што тычацца рэкрутчыны, забору сялян у царскае войска. Прычым разглядаецца гэтая павіннасць як крайне непрыемная, але непазбежная. *Чырвонай шапкі не мінуць. Не смейся, брат, сам будзеш салдат.* Гэта трагедыя для сям'і: *ваяка ваяе, а жонка дома гаруе* (дарэчы, ідэнтычная прыказка ёсць і ва ўкраінскай мове: *войка воює, а жінка з дзіцьмі горює*). Адбывае салдат павіннасць нестаранна, без ахвоты: *салдат спіць, а служба ідзе*. Хаця ёсць і прабліскі адвагі і рашучасці: *салдат не баіцца і некла* (але магчыма, што сэнс іншы: салдата можна паслаць на любое заданне, любую небяспеку, і ён будзе

вымушаны выбірацца сам, каб захаваць сабе жыццё, якое больш ні для каго значэння не мае). Між іншым, сярод украінскіх прыказак у даступных крыніцах адзінкі тэматыкі “рэкрутчына” фіксуюцца вельмі рэдка.

Звернемся да прыказак, у якіх непасрэдна сфармуляваны адносіны беларусаў і ўкраінцаў да самой вайны.

Вайна ўспрымаецца негатыўна як беларусамі, так і ўкраінцамі. Але беларусаў абурала, што яны мусяць ваяваць за іншыя, не свае інтарэсы, што простыя людзі гінуць, а нехта адседжваецца ў бяспецы, а потым карыстаецца плёнам вайны, мае з яе выгаду: *Адным вайна, а другім войначка. Вайна каму вяроўка, а каму дойна кароўка.* Цікава, што аналагічных украінскіх прыказак намі не зафіксавана, хаця беларускіх было вельмі шмат. Мы мяркуем, што ўкраінскія аналагі ёсць, але яны менш распаўсюджаныя і вядомыя. Магчыма, прычына ў тым, што ўкраінцы, казакі ваявалі звычайна толькі за свае інтарэсы і гэта пакінула значна мацнейшы след у іх ментальнасці, чым рэкруцтва. Тым не менш, украінцы таксама ўспрымаюць вайну негатыўна, але збольшага, як сведчаць прыказкі, праз яе разбуральную сутнасць: *Про війну гарно чути, але тяжко її бачити. Якби тому тряся, кому війна щастя. Мир будує, війна руйнує.*

Таксама беларусам непрыемныя “пабочныя эфекты” вайны: так, пасля перамогі знаходзіцца многа тых, хто не меў да яе дачынення, але хваліцца сваім удзелам у ёй: *Пасля раці многа храбрых.* Падчас ваенных дзеянняў узнікае многа чутак, дэзынфармацыі, людзі разгубленыя і не ведаюць, каму і чаму верыць: *У голад намруцца, у вайну налгуцца.* Украінцы ж ставяцца прагматычна: іх не задавальняе, што вайна патрабуе вялікіх выдаткаў: *Війна гроши їсть, аж дим устає.*

Украінцы падобныя да беларусаў у стаўленні да чалавечых ахвяр на вайне. Нікому з іх не хочацца праліваць кроў лішні раз: *Кроў не вада: праліваці шкада* (аналагічная прыказка ёсць і ва ўкраінскай мове). Але вайна ёсць вайна: і калі ўзяўся ваяваць, дык будзь гатовы да кровапраліцця: *Не было такое вайны, каб камякамі стралялі. Вайна кроў людскую п’є. Мора без вады, а вайна без крыві не бывае. Війна людей їсть, а кров’ю запива. На війні не без убитого. На чужу голову йти, треба й свою нести.* Такім чынам, ахвяры на вайне – непазбежнасць, і з гэтым можна толькі прымірыцца.

З гэтага вынікае, што беларусы і ўкраінцы, хоць і не надта жадаюць, але згодныя пры патрэбе ваяваць і па-філасофску ставяцца да магчымасці кровапраліцця. Як жа тады ў іх з “баявым духам”?

І тыя, і іншыя гатовы на многае толькі пад добрым кіраўніцтвам: *За ваяводам гошым усё зможам. Без гетьмана немає війська. Міцний полк командиром.*

Беларусы ведаюць, што трэба быць дзейнымі і рашучымі, каб нечага дасягнуць: *Стоячы горад не возьмеш.* Але сваю рэальную рашучасць хаваюць пад пагрозлівымі намёкамі: *Для нас капаюць ямы, ды лягуць у іх самі.* Можна быць, гэта таму, што разважлівасць у нас пераважае над агрэсіўнасцю: *Сцеражонага бог сцеражэ. А ўкраінцы адказваюць: Бережonego бог береже, а козака шабля стереже.* Украінцы спадзяюцца толькі на свае сілы і за намёкамі

не хаваюцца: *В бою козак себе славіць не на язиці пілюкою, а конем та шаблюкою.* І пагражаюць ворагу таксама адкрыта: *Рана від кулі глыбока, а від шаблі шырока* – казакі з шаблямі нічым не горшыя за ворагаў з кулямі, і могуць даць ім “сіметрычны адказ”.

Хаця трэба быць шчырымі: калі беларусу дапачы, тады яму і *аглобля служыць за зброю!*

Магчыма, беларусы і сапраўды больш разважлівыя і менш рашучыя, чым украінцы, аднак і абедзве нацыі, як мы ўжо адзначалі, гатовы пры пэўных умовах праліваць кроў і ахвяраваць сабой. Але дзеля чаго?

Вядома, дзеля галоўнай каштоўнасці – свабоды: *Лепш смерць на волі, чым жыццё ў няволі. Не будзе таго ніколі, каб мы жылі ў няволі. Краце вмерти стоячи, як жити на колінах. Воля дорожча за життя.* Вось толькі дзеля якой свабоды? Асабістай, свайго роду, сайго паселішча, сваёй краіны?

У беларускіх прыказках вобраз краіны, вялікай радзімы ўвогуле не праглядаецца. Праведзены аналіз беларускіх прыказак дазваляе сцвярджаць, што для беларуса радзіма абмяжоўваецца яго хатай: *Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка. Благая тая птушка, што свайго гнязда не бароніць.* Беларус трымаецца за сваю хату, гатовы яе абараняць, а вось паняцце свайго краю для яго адсутнае. Ёсць толькі ўяўленне пра нейкі эфемерны вольны край, дзе хацелася б жыць: *там жыццё рай, дзе свабоды край* – але няма імкнення ўласны край зрабіць вольным, бо і паняцця краіны няма. Вядома, можна апраўдаць гэта складанай гісторыяй без уласнай дзяржаўнасці, але хіба ва ўкраінцаў дзяржаўнасць як такая была больш моцнай? Ва ўкраінскіх прыказках вобраз краіны і радзімы вельмі яркі: *Україна – козацька мати. За рідний край життя віддай.* Украінцы маюць і паняцце краіны, і разуменне, што для яе абароны неабходнае народнае яднанне: *І Полтаву б дістали, якби були одностайно стали!*

Фактычна беларусы не маюць за што ваяваць, дзеля чаго яднацца. Таму і лічаць, што *лепей дома хлеб аўсяны, чым на вайне пытляваны.* Для ўкраінцаў або перемогу здобути, або вдома не бути. І дзеля перамогі яны гатовыя на многае. *Хоч пика в крові, та наше взяло. Хоч важка була дорога, зате наша перемога.* І тут іх суцяшае перспектыва: після вайны заўжды мир бувае. А значыць, не так і страшна паваяваць нейкі час дзеля лепшай мірнай будучыні.

Але ментальная адсутнасць сваёй краіны – гэта не адзіны светапоглядны грэх беларусаў, які адлюстраваліся ў іх моўнай карціне свету. Прыказкі дэманструюць, што беларусы паталагічна баяцца любых зменаў. *Лепей нічога, чым благога. Хоць памалу, але добра. Не руш нічога і не бойся нікога.* І хаця апошняя прыказка зафіксавана і ва ўкраінскай мове, там ёсць адна, сэнсавых адпаведнікаў якой не знайшлося ні ў адной з даступных нам крыніц: *Піду ще в пекло, хоч буде гірше, та інше!*

Для ўкраінца вайна – зло, але часам неабходнае. І калі трэба абараніць нават не сям’ю, а сваю краіну, украінец гатовы ахвяраваць сабой дзеля супольнай справы, дзеля пераменаў да лепшага. Украінец не хоча разбурэнняў і

ахвяраў, але гэта палохае яго меней, чым перспектыва ўласнай несвабоды і несвабоды краіны.

Для беларуса вайна – зло, навязанае звонку ў інтарэсах іншых людзей, а таму незразумелае і дакладна не патрэбнае – наадварот, яго трэба пазбягаць любым спосабам. Беларус гатовы абараняцца тады, калі трэба абараніць яго ўласную свабоду, яго сям’і, яго дому, але не гатовы абараняць свабоду краіны, калі пры гэтым для яго наогул няма відавочнай небяспекі. Бо само паняцце сваёй краіны ў беларуса адсутнічае, калі мы кажам пра тыповую моўную карціну свету традыцыйна выхаванага ў Беларусі чалавека. Беларус не стане ахвяраваць сабой дзеля супольнай справы і пераменаў да лепшага, бо перамены для яго – нешта непрадказальнае, незапланаванае, некіраванае, а таму – яшчэ адно зло. Той, хто не жадае перамен, плыве па плыні, і таму не стане змагацца за якую-кольвек ідэю, нават ідэю краіны, бо гэта значыць пайсці насуперак. Усё, з чым саштурхне яго плынь, ён прыме – *абы не было вайны*.

Такім чынам, парэміялагічныя адзінкі беларускай і ўкраінскай моў выразна паказваюць розніцу ў менталітэце гэтых двух народаў. Розніцу, на першы погляд, невялікую, але істотную. І сапраўдная мяжа паміж такімі падобнымі братэрскімі народамі праходзіць не ў Палессі, а ў свядомасці. Ці пераадолеюць калі-небудзь беларусы гэту мяжу?..

В.М. Лапанік⁴

СУФІКСАЛЬНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ-ПАРОНІМЫ Ў СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ГНЁЗДАХ З КАРАНЬМІ ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ

Адным з відаў семантычнай сувязі слоў, якія існуюць у межах словаўтваральных гнёздаў (СГ), з’яўляюцца паранімічныя адносіны.

Правільнае выкарыстанне слоў-паранімаў у вусным і пісьмовым маўленні знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад умення размяжоўваць іх семантыку. У адваротным выпадку ўзнікае праблема адэкватнага ўспрымання напісанага, праблема поўнага або частковага неразумення суб’ектамі адзін аднаго, што прыводзіць да камунікатыўнай няўдачы.

Разабрацца ў складанасцях параніміі ў многім дапамагае вывучэнне дэрывацыйных адносін паранімаў. У сучаснай беларускай мове для шматлікіх паранімаў, якія з’явіліся ў выніку дэрывацыі, зыходнымі сталі словы з каранямі лацінскага паходжання, асвоенныя на розных этапах моўнай практыкай. Таму вывучэнне словаўтваральных гнёздаў з каранямі лацінскага паходжання з’яўляецца дастаткова інфарматыўным у плане аналізу паранімічнага матэрыялу.

Для вызначэння асноўных прычын узмацнення семантычных размежаванняў аднакаранёвых утварэнняў былі разгледжаны СГ з каранямі лацінскага паходжання, на базе якіх утварыліся аднакаранёвыя паранімы.

⁴ Саіскальніца кафедры сучаснай беларускай мовы, навуковы кіраўнік прафесар А.А. Лукашанец.

Даследаванне такога тыпу СГ паказала, што яркім граматычным класам, які прадстаўлены аднакаранёвымі паронімамі, з'яўляюцца прыметнікі:

карэляцыя | → *карэлят-ыўн-ы*
→ *карэляц-ыйн-ы*
аб'ект | → *аб'ект-ав-ы*
→ *аб'ект-н-ы*
імпульс | → *імпульс-н-ы*
→ *імпульс-іўн-ы*
фундамент | → *фундамент-альн-ы*
→ *фундамент-н-ы*

Утварэнню аднакаранёвых паранімічных пар прыметнікаў садзейнічаюць суфіксы, якія ўказваюць на адносіны кожнага з іх да пэўнага лексіка-граматычнага разраду.

Возьмем паронімы *мускулісты* і *мускульны*. Прыметнікі ўзніклі ў працэсе афіксальнай мадыфікацыі аднаго СГ з зыходным аднакаранёвым словам *мускул* (ад лац. *musculus* – мышца) – тое, што і мышца [2, с. 183]; *мышца* – тканка жывога арганізма, здольная скарачацца і забяспечыць функцыю руху частак цела; *мускул* [2, с. 183]:

мускул | → *мускул-іст-ы*
→ *мускуль-н-ы*

Суфіксы *-іст-* і *-н-*, далучыўшыся да ўтваральнай асновы *мускул-*, садзейнічаюць стварэнню ў першым выпадку якаснага прыметніка, у другім – адноснага: *мускулісты* – з развітымі мускуламі [2, с. 183]; *мускульны* – які мае адносіны да мускулаў [2, с. 183].

Параўнаем пару паронімаў-прыметнікаў *фундаментальны* – *фундаментны*.

У словаўтваральным гняздзе спалучаецца з суфіксамі *-альн-* і *-н-* і пашыраецца на гарызантальнай восі невытворнае мнагазначнае слова *фундамент* (ад лац. *fundamentum*) – 1) падмурак, аснова (з бетону, каменю і пад.), што служыць апорай якіх-н. збудаванняў, машын і пад. 2) *перан.* галоўнае, істотнае; тое, што ляжыць у аснове чаго-н.; база [5, с. 159]:

фундамент | → *фундамент-альн-ы*
→ *фундамент-н-ы*

Суфікс *-альн-*, далучыўшыся да ўтваральнай асновы *фундамент-*, садзейнічае ўтварэнню якаснага прыметніка *фундаментальны*, у сямантыцы якога знайшлі адлюстраванне два значэнні зыходнага слова – прамое і пераноснае: *фундаментальны* – 1) трывалы, моцны, вялікі. // Грунтоўны, глыбокі па змесце; 2) асноўны, галоўны [5, с. 159]. Вынікам афіксальнай мадыфікацыі слова *фундамент* з'яўляецца адносны прыметнік *фундаментны*: да ўтваральнай асновы далучаецца суфікс *-н-*. У гэтым выпадку мы назіраем сямантычную тоеснасць адноснага прыметніка з вяршынным словам у яго прамым значэнні: *фундаментны* – 1) які мае адносіны да фундамента, прызначаны для фундамента [5, с. 159].

Сярод прааналізаваных СГ з каранямі лацінскага паходжання, на базе якіх узнікаюць паранімічныя прыметнікі, выяўляецца некалькі іх тыпаў.

Да першага тыпу адносяцца СГ, у якіх паранімічныя пары прыметнікаў узнікаюць на адной і той жа ступені словаўтварэння з дапамогай суфіксаў і валодаюць аднолькавай словаўтваральнай структурай. Прыклады такога тыпу СГ з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання прыведзены вышэй – СГ з вяршыннымі словамі *карэляцыя*, *аб'ект*, *імпульс*, *мускул*.

Да другога тыпу адносяцца СГ, у якіх паранімы-прыметнікі ўзнікаюць на адной і той жа ступені словаўтварэння з дапамогай суфіксаў, але маюць розную словаўтваральную структуру, напрыклад:

канструяваць | → *канструк-цы(ј-а)* | → *канструкт-ыўн-ы*
→ *канструкцыј-н-ы*

Як бачым, у словаўтваральную структуру вытворнага другой ступені вытворнасці слова *канструктыўны* ўваходзіць толькі корань *канструкт-*, тады, як у словаўтваральную структуру вытворнага другой ступені вытворнасці слова *канструкцыйны* ўваходзіць корань *канструкц-* і суфікс *-ый-*.

Трэці тып складаюць СГ, у якіх паранімы-прыметнікі ўзнікаюць на другой ступені вытворнасці з дапамогай суфіксаў, але ад розных вытворных першай ступені вытворнасці:

інспектаваць | → *інспекц-ы(ј-а)* | → *інспекцый-н-ы*
→ *інспект-ар* | → *інспектар-ск-і*

СГ гнёзды другога і трэцяга тыпу ў параўнанні з першым не атрымалі шырокага распаўсюджвання, таму можна гаварыць пра непрадуктыўныя і прадуктыўныя тыпы СГ з каранямі лацінскага паходжання, на базе якіх узнікаюць паранімы.

Чацвёрты тып СГ адрозніваецца тым, што ў паранімічныя адносіны ўступаюць вытворныя першай і другой ступені вытворнасці. Такім чынам сфарміраваліся ў паранімічную пару прыметнікі *канфузны* і *канфузлівы*, *крэдытны* і *крэдыторскі*, *прадуктыўны* і *прадукцыйны*.

канфуз | → *канфуз-н-ы*
→ *канфуз-і-ць* | → *канфуз-лів-ы*

крэдыт | → *крэдыт-н-ы*
→ *крэдыт-ор* | → *крэдытор-ск-і*

прадукт | → *прадукт-ыўн-ы*
→ *прадукц-ы(ј-а)* | → *прадукцый-н-ы*

Да пятага тыпу адносяцца СГ, у якіх у паранімічныя адносіны ўступаюць вяршыннае і вытворнае словы. Прыметнік *гуманны*, напрыклад, стаў зыходным словам для ўтварэння паранімічнай пары *гуманны* – *гуманістычны*:

гуманны | → *гуман-(ізм)* | → *гуман-іст* | → *гуманіст-ычн-ы*

Прыведзеныя тыпы СГ з каранямі лацінскага паходжання ілюструюць відавочнасць раскрыцця пры іх даследаванні важных законаў паранімічных абагачэнняў мовы.

Вывучэнне дэрывацыйных сувязей паронімаў дапамагае вызначыць словаўтваральныя магчымасці мнагазначнага слова. Разгледзім СГ гняздо, у якім зафіксаваны паронімы-прыметнікі *класавы* – які мае адносіны да класа, класаў (у 2 знач.) // Уласцівы пэўнаму класу, яго ідэалогіі; прадыхаваны інтарэсамі класа [1, с. 694] і *класны* – 1) які мае адносіны да класа (у 3 знач.); 2) *спец.* які мае пэўны клас, разрад; 3) які мае высокую ступень чаго-н., які паказвае клас (у 5 знач.); 4) *уст.* які мае пэўны чын, ранг [1, с. 695]:

клас | → *клас-ав-ы*
→ *клас-н-ы*

Лексіка-семантычныя варыянты *класавы* і *класны*, з усімі значэннямі другога, сталі магчымымі, дзякуючы мнагазначнасці вытворнага слова *клас* (ад лац. *classis* – разрад) – 2) вялікая група людзей, аб’яднаных аднолькавымі адносінамі да сродкаў вытворчасці, да размеркавання грамадскага багацця і агульнасцю інтарэсаў; 3) падраздзяленне пачатковай і сярэдняй школы, якое аб’ядноўвае вучняў аднаго года навучання і аднолькавага аб’ёму ведаў. // Падраздзяленне вучняў мастацкай або іншай спецыяльнай школы, якія займаюцца пад кіраўніцтвам пэўнага выкладчыка або вывучаюць пэўны прадмет. // Група вучняў пачатковай або сярэдняй школы, якія вучацца сумесна. // Памяшканне ў школе, дзе праходзяць вучэбныя заняткі.; 5) мера якасці, ступень, узровень чаго-н. // Класіфікацыя, ступень падрыхтаванасці. // *разм.* Высокі ўзровень чаго-н. [1, с. 694].

Часам узнікненне вытворных паронімаў-прыметнікаў у СГ з каранямі лацінскага паходжання адбываецца з удзелам запазычаных слоў з іншых моў.

Напрыклад, утварэнне паранімічнай пары прыметнікаў *тактавы* – *тактоўны*, якія ўваходзяць у адно СГ з вяршынным словам *такт*, адбылося за кошт набыцця гэтым словам у нямецкай і французскай мовах розных значэнняў:

такт | → *такт-ав-ы*
→ *такт-оўн-ы*

такт I (ням. *Takt* ад лац. *tactus*) – 1) метрычная музычная адзінка – кожная з роўных па працягласці долей, на якія дзеліцца музычны твор па ліку метрычных націскаў у ім. // Графічнае абазначэнне мяжы такой долі ў выглядзе вертыкальнай лініі *такт* [4, с. 464];

такт II (фр. *tact* ад лац. *tactus*) – пачуццё меры, якое падказвае найбольш правільны падыход, найбольш далікатную лінію паводзін у адносінах да каго-, чаго-н.; захаванне правіл прыстойнасці *такт* [4, с. 464];

тактавы – які мае адносіны да *такта* I (у 1 знач.), абазначаецца тактам [4, с. 464];

тактоўны – які мае *такт* II, які валодае *тактам* II. // Які выконваецца з тактам [4, с. 465].

Разгледжаныя суфіксальныя паранімічныя прыметнікі ў СГ з каранямі лацінскага паходжання з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі і ўжываюцца пераважна ў розных сферах.

Як бачым, праблема параніміі займае важнае месца ў вывучэнні словаўтваральных гнёзд, паколькі арганічна звязана з устанаўленнем

словаўтваральнай структуры слова. Крытэрыем выяўлення паронімаў служыць наяўнасць словаўтваральных радоў, як правіла, з двух і болей аднакаранёвых слоў, што з’яўляюцца блізкімі па гучанні, але рознымі па значэнні ці часткова супадаюць у сваім значэнні.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. Т. 2 : Г–К; пад агульнай рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – 768 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. Т. 3 : Л–П; пад агульнай рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – 672 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. Т. 4. : П–Р; пад агульнай рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – 768 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. Т. 5. Кніга 1. : С–У; пад агульнай рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – 663 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. Т. 5. Кніга 2. : У–Я; пад агульнай рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – 608 с.
6. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Рус. яз., 1985 – Т. 1. – 1985. – 856 с.
7. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка/ А.А.Лукашанец. – Мн. : Права і эканоміка, 2001. – 249, [2] с.
8. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование: учебное пособие : [для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов] / Е.А. Земская. – 6-е изд. – Москва: Флинта : Наука, 2009. – 323, [1] с.
9. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке : Учеб. пособие / ЛГУ им. А.А. Жданова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 206, [1] с.
10. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 109 с.
11. Бардовіч, А.М. і інш. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мн. : Беларуская навука, 2000. – 413 с.
12. Вішнякова, О.В. Паронимы в русском языке : [Учеб. пособие для пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и литература»]. – Москва : Высш. школа, 1974 – 189 с.
13. Методические рекомендации по изучению структуры, семантики и функций языковых единиц в учебных курсах по романским языкам в педагогических институтах / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз.; [Подгот. Абраменко Г.А., Бачуриной Н.М., Корбозеровой Н.Н. и др.]. – Киев : КГПИИЯ, 1982. – 91 с.

Г.П. Латушка⁵

ВЫПАДКІ ЎЖЫВАННЯ КАМУНІКЕМ З ЛЕКСЕМАМІ *БОГ* І *ЧОРТ* НА БЕЛАРУСКІМ, УКРАЇНСКІМ, ЧЭШСКІМ МАТЭРЫЯЛЕ

Выпадкі ўжывання камунікемы з лексемай *чорт*

Спецыфічнай адзінкай гутаркова-дыялагічнай формы маўлення, якая выражае суб’ектыўнае стаўленне моўцы да рэчаіснасці, з’яўляюцца **камунікемы** (у іншых крыніцах – «інтэр’ектыўныя выказванні», «выклічнікавыя гутарковыя структуры», «словы-сказы», «эматыўныя выклічнікі», «рэлятывы», «камунікаты», «слоўцы» і г.д.). Цікава, да

⁵ Магістрантка кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства, навуковыя кіраўнікі дацэнты кафедры сучаснай беларускай мовы С.А. Важнік, Т.Р. Рамза.

даследавання камунікем пачынаецца ў XX ст. і ў апошнія дзесяцігоддзі толькі ўзмацняецца. У беларускай лінгвістыцы гэтая тэма вялікай цікавасці пакуль не выклікала, між тым з'яўляюцца асобныя даследаванні, напрыклад, працы Б.Ю. Нормана, Л.С. Кныш, А.В. Доўгаль, Г.І. Зур і інш. У дадзеным артыкулы пад камунікемамі мы будзем разумець наступнае: «коммуникема – это коммуникативная непредикативная единица синтаксиса, представляющая собой слово или сочетание слов, грамматически нечленимая, характеризующаяся наличием модусной пропозиции, нерасчленённо выражающая определённое непонятное смысловое содержание (т.е. не равное суждению), не воспроизводящая структурных схем предложения и не являющаяся их регулярной реализацией, лексически непроницаемая и нераспространяемая, по особым правилам сочетающаяся с другими высказываниями в тексте и выполняющая в тексте реактивную, волюнтаривную, эмоционально-оценочную, эстетическую и информативную функции» [6, с. 72].

Сярод найбольш нязвыклых і палярных прыкладаў лексічнай варыянтнасці камунікем можна вылучыць варыянтнасць у камунікемах са словамі *Бог* і *чорт*. У камунікемах «широко распространено варьирование на основе синонимической субституции, например, *бог – господь – создатель – творец*» [6, с. 102]; «*Ради Бога [Всевышнего, Господа, самого Господа Бога, Создателя, Творца Небесного, Христа, всего святого]!*» [4, с. 18] а таксама «варьирование *чёрт – бес – леший*» [6, с. 100], аднак часам камунікемы з лексемамі *Бог* і *чорт*, пабудаваныя на аснове зваротка, становяцца ўзаемазамяняльнымі (адбываецца антанімічная варыяцыя), параўн.: *Ды бог з ім! (Ды чорт з ім!)* або: *Гэта бог ведае што такое! (Гэта чорт ведае што такое!)*. Такая замена, аднак, мажлівая нячаста, што звязана з наяўнасцю абсалютна розных значэнняў у камунікемах з лексемамі *Бог* і *чорт*; яны звычайна носьбіты рознага сэнсу і перадаюць палярныя эмоцыі: «варьирование антонимического характера менее распространено среди коммуникем. В таком случае антонимия лексем способствует реализации различной стилистичной и экспрессивной характеристики речи говорящего, а также дополнительных оттенков значений» [5, с. 71]. Прычыны ж з'яўлення антанімічных варыяцый простыя: «Стремление внести негативный эмоциональный компонент в оценку предмета речи послужило причиной замены слова *бог* на слово *чёрт – чёрт его знает*. Появление вариантов *Пёс (леший, хрен, фиг) знает* обусловлено необходимостью сохранить за коммуникемой негативную аффективность и в то же время соблюсти запрет в определённой ситуации и социальном коллективе на слово *чёрт*» [5, с. 70]. Аднак варыянты *Чорт яго ведае! і Бог яго ведае!* хаця і маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца адценнямі сэнсу, эмоцыямі, выражаюць рознае стаўленне моўцы да прадмета: «Первый вариант более экспрессивный, эмоциональный и выражает, кроме согласия, ещё и негативное отношение к предмету речи. Второй представляет собой “вынужденное, смягчённое согласие”, связанное с безразличием к факту, о котором идёт речь» [5, с. 71].

У беларускай мове камунікемы з лексемай *чорт* служаць для выражэння розных эмоцый і ўжываюцца ў шматлікіх сітуацыях. Прывядзём некаторыя прыклады, выбраныя намі з драматургічных тэкстаў.

- Выражэнне прыкрасці, раздражнення, злосці («*Чорт*, як на бяду забыўся цыгарэты», С. Кавалёў «Стомлены д’ябал»).

- Выражэнне спалоху, выкліканага нечаканасцю («Дзе швэндаешся?» – (спалохаўся) «Цьфу, *чорт*! Думаў, на вартавога напароўся!», А. Дудараў «Радавыя»).

Праз негатыўнасць самой лексемы *чорт* становіцца мажлівым яе выкарыстанне амаль ва ўсіх адмоўных сітуацыях. Дадзенае слова, акрамя ўжывання ў праілюстраванай мадэлі на аснове зваротка, можа ўжывацца ў іншых мадэлях камунікем для выражэння розных значэнняў.

- Выражэнне раздражнення, злосці, незадаволенасці («Дык на які ж *чорт* ён зацягнуў мяне сюды?» Або: «*Ідзіце вы к чортавай матары са сваёй спагадай!*», А. Дудараў «Парог» – тут лексема *чорт* замяняецца лексічным варыянтам *чортава матар*).

- Выражэнне незадаволенасці, раздражнення, выкліканыя няведаннем, невалоданнем інфармацыяй («Адкуль яны ўзяліся» – «*Чорт іх ведае!*», А. Дудараў «Радавыя»).

- Выражэнне безвыходнасці; у падобных сітуацыях часта ўжываецца канструкцыя *Без розніцы*, але камунікема з лексемай *чорт* выражае большы негатыў, вымаўляецца з большай горыччу («Ты ведаеш, што ты выжлукціў?» – «*Адзін чорт!*», А. Дудараў «Парог»).

Ва ўкраінскай мове пабудаваныя на аснове зваротка камунікемы з лексемай *чорт* маюць падобнае значэнне і ўжываюцца для выражэння незадаволенасці, раздражнення, злосці («*Чорт*. Усе порозсипалосся! Це все через вас!», Н. Мірошніченко «Самогубство самоти» або: «*Чорт!* Це ж та навіжена американка!», Н. Уварова «Шахрайки»). Акрамя лексемы *чорт* да варыянтаў сінанімічнай субстытуцыі адносяцца лексемы *лихо*, *лишенько*, якія выкарыстоўваюцца ва ўкраінскіх тэкстах амаль з падобным значэннем, як камунікемы з лексемай *чорт*: «*Ой, лишенько!* Де вони там їздять?», В. Тарасенко «Купіть місячну доріжку». Аднак дадзеная камунікема будзе менш негатыўнай, у тым ліку дзякуючы памяншальна-ласкальнаму суфіксу *-еньк*.

У чэшскай мове лексема *чорт* сустракаецца ў некалькіх варыянтах: *čert*, *d’ábel*, *sakra* (найчасцей, як сведчыць Чэшскі нацыянальны корпус, выкарыстоўваецца апошняе: 1982 вынікі пошуку [18]). Як і ў прыведзеных вышэй прыкладах, гэтая лексема выкарыстоўваецца для выражэння непрыемных, адмоўных эмоцый і можа з’яўляцца ў розных негатыўных сітуацыях. Але ёсць і іншыя выпадкі.

- Так, напрыклад, дадзеная лексема можа ўжывацца для таго, каб падкрэсліць рашучасць моўцы на што-небудзь. Найчасцей гэта нечаканыя, спонтанныя рашэнні, звязаныя з рызыкай, у такіх выпадках можна яшчэ ўжыць камунікему *Была не была!* («*Nový život? To bychom, sakra, mohli!*» = «Новае жыццё? Гэта б мы, *чорт вазьмі*, змаглі!», V. Havel «*Zahradní slavnost*»).

• Досыць часта лексема *sakra* дэсемантызуецца і не нясе ніякай функцыі, ператварыўшыся ў слова-паразіт (мажліва, гэтае слова толькі ўзмацняе выказванне, робіць яго больш важкім): «Jistě mi vyjde vstříc vřdyt' mi všichni, *sakra*, tak nějak z jedné české mámy!» = «Канечне ён пойдзе мне насустрач, бо мы ўсе, *чорт вазьмі*, паходзім так неяк ад адной чэшскай маці!», V. Havel «Zahradní slavnost»; «...jak on se, *sakra*, jmenoval, tady jsem to měl na papírku, aha tady, Alexandr, *no sakra*, to je taky jméno» = «...як ён, *чорт вазьмі*, зваўся, тут недзе ў мяне было на паперцы, ага тут, Аляксандр, ну *чорт*, гэта таксама імя». A. Goldflam «Útržky z nedokončeného románu».

Выпадкі ўжывання камунікем з лексмай *Бог*

Камунікемы, якія першапачаткова сфарміраваліся на аснове зваротка (тыпу *Божа!*; *чорт!*), «характеризуются особой прагматической силой» [8, с. 16]. Гэта звязана з тым, што сама лексема, што ўваходзіць у склад камунікемы, мае пэўную сілу: «на лексическом уровне особая прагматическая заданность коммуникемы обусловлена характером лексического значения её компонентов, так, например, для коммуникемы *Ради Христа!* (“Выражение усиленной просьбы, мольбы что-либо сделать или чего-либо не делать”), *Боже спаси!* (“Выражение доброго напутствия, пожелания благополучия, удачи, успеха в делах, в дороге”). *Не приведи Господь!* (“Выражение совета к несовершению какого-либо действия”), *Слава Богу!* (“Выражение радости, успокоения, облегчения, удовлетворения, одобрения”) и т.п. она определяется словами *Бог, Христос, Господь*. Эти лексемы уже сами по себе обладают прагматической силой, что связано с заповедью, запрещающей упоминать имя Божие всуе. Употребление имени Бога указывает на особую речевую ситуацию, в которой людям необходима помощь свыше, что увеличивает прагматическую силу» [8, с. 14].

Камунікемы з лексэмамі *Божа, Госпадзі, Маці Божая* таксама могуць ужывацца ў негатыўных сітуацыях. Але ў такім выпадку сам моўца ўкладае ў іх іншы сэнс – гэта не раздражненне ці злосць, а спадзяванне на ратунак, дапамогу, выражэнне пакоры. Такое значэнне найбольш ярка праяўляецца ў дзеяслоўных камунікемах кшталту *Крый Божа, Барані Божа* («Каб ты толькі пабачыў, як жахліва выглядае цяпер пекла, як там змрочна і няўтульна!» – «*Божа барані!*», С. Кавалёў «Стомлены д’ябал» або: «Украсці ў яго грошы?» – «Не ўкрасці, не! *Барані Божа!*», С. Кавалёў «Стомлены д’ябал» ці: «Няшчасце чакае паненку Амелію, калі, *крый Божа*, дасць згоду гэтаму ветрагону», а таксама: «*Ратуй цябе Божа, Максім!*», С. Кавалёў «Звар’яцелы Альберт»).

Спектр значэнняў такіх камунікем большы, чым камунікем з лексмай *чорт*, і гэта звязана з тым, што ўжыванне лексемы *Бог* не абмежавана сацыяльнымі ці культурнымі межамі. У дадзеным выпадку таксама ўжываюцца варыянты на аснове сінанімічнай субстытуцыі (*Божа; Маці Божа; Божухна; Госпадзі; Госпадзі, Божа мой*). Да гэтых лексем часта дадаюцца прыметнікі ці займеннікі (*літасцівы, мой, мой мілы*). Камунікемы такога тыпу могуць ужывацца для перадачы розных эмоцый.

- Выражэнне жаху, спалоху («Я не чалавек. (уздыхае) Я д'ябал» – «*Маці Божая!*» (са страху ледзь не звальваецца з здліка.), С. Кавалёў «Стомлены д'ябал» або: «*Маці Божа*, што за жудасны сон!», С. Кавалёў «Звар'яцелы Альберт»).

- Выражэнне жаху, спалоху, зварот па дапамогу («А, *Госпадзі!* (Падбегла.) Што ж рабіць?», А. Дудараў «Вечар»).

- Выражэнне маштабу падзеі, яго сілы («...галадуха была, *Божухна ты мой мілы!*», А. Дудараў «Парог»). У дадзеным выпадку камунікема *Божухна ты мой мілы!* з'яўляецца сінанімічнай прыметнікам *вельмі моцная, нечуваная, жудасная*.

- Выражэнне спачування, выкліканае ўсведамленнем маштабу сітуацыі, смутку, узрушэння («*Божа латасцівы!* Зусім звар'яцеў пан Альберт, калі ўзняў руку на магілы продкаў»; «*О Божа!* (задумліва) Стары пан Магароўскі, ведаючы легкадумны нораў сына, прасіў мяне не пакідаць маёнтак, што б ні здарылася» або: «*Божухна*, зусім сіратой засталася паненка Амелія!», С. Кавалёў «Звар'яцелы Альберт»).

- Выражэнне шкадавання (самашкадавання), неразумення («*Госпадзі!* Як я вытрымала ўсе гэтыя гады сярод бруду, шчырага, бессаромнага цынізму...», А. Дудараў «Парог»).

- Выражэнне пагарды, жалю, шкадавання ((З жалем і пагардай назірае за ім) «*Госпадзі, Божа мой!* Дваццаты век, людзі ў космас лётаюць, а ты як жабрак ходзіш, пабіраешся...», А. Дудараў «Парог»).

Названыя камунікемы ўжываюцца ў сітуацыях як рэакцыі найбольш спантаннага, непадрыхтаванага і неўсведамляемага моўца, бо яны не выконваюць функцыі звароту да Бога з просьбай абараніць, дапамагчы, а з'яўляюцца толькі выражэннем эмоцый.

Акрамя камунікем, пабудаваных на аснове зваротка, лексема *Бог* можа ўжывацца ў камунікемах вітанняў і развітанняў («*Хай памагае вам Бог у дарозе!*»; «*Няхай дапамагае вам Езус Хрыстос і Матка Боска!*», С. Кавалёў «Звар'яцелы Альберт»), а таксама ў іншых канструкцыях з выражэннем спадзявання на дапамогу (часцей за ўсё, гэта пажаданні: «*Памажы нам Божа!*», С. Кавалёў «Звар'яцелы Альберт»), у просьбах пра лепшы лёс («Пры Божай міласцю каралю польскім Жыгімонце служу дыпламатам, браты мае...» – «*Дай Бог кожнаму!*», А. Петрашкевіч «Напісанае застаецца»), у падзяцы Усявышняму за дапамогу, выражэнні палёгкі («Мусіш пакуль ісці без мяне» – «*І дзякуй Богу!*», С. Кавалёў «Стомлены д'ябал»). Таксама вышэйпрыведзеная лексема можа ўжывацца ў якасці слова, якім палохаюць, заклікаюць да сумлення, роздумаў («А гэта нешта ўжо зусім новае!.. Нечуванае!» – (спалохана) «*Пабойцеся Бога, доктар Скарына!*», А. Петрашкевіч «Прарок для айчыны»).

Што датычыць камунікем з лексмай *Бог* ва ўкраінскіх тэкстах, нам сустрэліся яшчэ дадатковыя значэнні, акрамя апісаных на беларускім матэрыяле.

- Выражэнне здзіўлення («*Дыва твоё, о, Господи!*», В. Тарасенко «Купіць місячну доріжку»).

- Выразэнне растройства, перажывання, прыкрасці («От ідіоти! Боже, які вони ідіоти...», Н. Мірошніченко «Той, хто відчиняє двері»).

- Спадзяванне на абарону, жаж, распач («Було декілька схожих справ...» – «І що?» – «Посадили» – (перехрестилася) «Мати Божжа!», Н. Уварова «Коли настане весна»).

Гэтае ж спадзяванне на абарону Бога гучыць не толькі ў камунікемах, пабудаваных на аснове зваротка (*Хай Бог милує!, Хай Господь вас збереже!*). Просьба аб дапамозе Усявышняга таксама вельмі часта фігуруе ва ўкраінскіх камунікемах *Помагай вам Бог!, Дай то, Боже* або *Не дай Боже* («Не дай Боже таке співаці... Щось інше – про воїнські подвиги...», Н. Мірошніченко «Той, хто відчиняє двері»). Як і ў беларускай мове, шырока распаўсюджана падзяка Богу за яго ахову, спрыянне (*І слава Господу!* ці: *Слава Богу*). Шырока падкрэсліваецца таксама ўсемагутнасць, усёведанне Бога, што выражаецца ў камунікеме *Одному Богу відомо* («Яким боком і в якому ракурсі ви приземлитесь – *одному Богу відомо* і те навряд», Н. Мірошніченко «Самогубство самоти»).

Асаблівасцю чэшскіх камунікем з лексмай *Bůh* з'яўляецца тое, што яна ўжываецца не вельмі часта, бо ў мове ўтварылася пэўная колькасць слоў, што ўтрымлівае ў сабе корань *bůh-* і выражае тыя эмоцыі, якія ва ўсходнеславянскіх мовах выражаюцца камунікемамі з лексмай *Бог*, напрыклад: *bohudík, bohužel, sbohem, bůhvíkdo, proboha* (дзякуй Богу, на жаль, бывайце, гэта Бог ведае хто, дзеля Бога). Гэтыя словы часта ўжываюцца пры камунікемах розных відаў, напрыклад, пры камунікемах адмоўя (*Bohužel ne = На жаль, не*), часам яны самі выступаюць у ролі камунікем, напрыклад, вітанняў: «*Sbohem*» – «*Sbohem, Renato*», V. Havel «*Asanase*».

Цікавай з'яўляецца камунікема *Proboha*, бо яна ў залежнасці ад кантэксту можа перакладацца як просьба *Дзеля Бога!*; *Дзеля ўсяго святога!* або як вокліч *Божжа!* (*Божанькі!*) і выконваць розныя функцыі.

- Просьба аб літасці (*Inspektor klade jinou smyčku na hrdlo panny*) – «*Proboha!*» = (Інспектар надзявае іншую пятлю на горла дзяўчыны) – «*Дзеля ўсяго святога!*», P. Kohout «*August, august, august*»).

- Прыцягненне ўвагі, просьба звярнуць увагу («*Maminko, přece tomu rozumíte, proboha, teď už to vím, teď bych vám mohl všechno říct,.. kdybyste mě chtěla vyslechnout, ale musíte mít opravdu trpělivost až do konce*» = «Мамачка, вы ж усё разумеете, *дзеля ўсяго святога*, цяпер ужо пра гэта ведаю, цяпер бы вам мог усё сказаць,.. калі б вы мяне хацелі выслухаць, але мусіце напраўду мець цярплівасць да самага канца», A. Goldflam «*Návrat ztraceného syna*»).

- Выразэнне просьбы, раздражнення, нецярплівасці («*Jste dospělý člověk, tak přece nebudete dělat, proboha, takové klukoviny*» = «Вы дарослы чалавек, дык не рабіце ж, *дзеля Бога*, гэтага дзіцячага садка», V. Havel «*Zahradní slavnost*»).

- Выразэнне раздражнення, неразумення («*Ale proboha, to přece každý tady vidí – nejenom že vás neposlouchá, ale ona vás ani možná nevnímá*» = «Але *божжа*, гэта ж кожны тут бачыць – не толькі, што яна вас не слухаецца, але і што яна вас ані не ўспрымае», V. Havel «*Zahradní slavnost*»).

- Выражэнне нецярплівасці («*Proboha, co když i tuhle podmínku splní*» = «*Божжа, што калі і гэтую ўмову выканае?*», P. Kohout «August, august, august»).

Што датычыць камунікем з лексемай *Бог* у чэшскай мове, іх функцыі і значэнні досыць падобныя да функцый разгледжаных камунікем, толькі чэшскія камунікатыўныя адзінкі ўжываюцца радзей, чым аналагічныя ў беларускай і ўкраінскай мовах, пра што сведчаць прааналізаваныя намі тэксты. Найчасцей у чэшскіх камунікемах, пабудаваных на аснове зваротка, выкарыстоўваюцца наступныя формы: *Bože!*; *Bóže! Ježíšmarjájózef!* (= *Езусмарыяёзэф!*); *Ježíšmarjá!* (= *Езусмарыя!*). Намі былі зафіксаваныя наступныя прыклады іх ужывання.

- Выражэнне спалоху, здзіўлення («*Ježíšmarjájózef! Co tady děláte?*» = «*Езус-Марыя- Ёзэф! Што вы тут робіце?*», V. Havel «Zahradní slavnost»).

- Выражэнне смутку, горычы, адчаю («*Nyní mu nesmím už říkatí příteli*» – «*Ach bože! (Rozpláče se)*». = «Цяпер я ўжо не смею зваць яго сябрам!» – «*Ах Божжа!* (Пачынае плакаць)», V. Havel «Zahradní slavnost»).

- Выражэнне неспакою, перажывання, хвалявання («*Kolega přijde každou chvíli dělat Béčko – Ach bože! Já nejsem žena, já jsem strom. (Vzlykají odejde)*». = «Калега прыйдзе ў любую хвіліну рабіць частку В – *Ах Божжа!* Я не жанчына, я дрэва (Усхліпваючы, адыходзіць)», V. Havel «Zahradní slavnost»).

- Выражэнне нецярплівасці, лёгкага незадавальнення («*No bóže, trochu toho deště na zpáteční cestě!*» = «*Ну Божжа, падумаеш, трохку дажджу на зваротнай дарозе!*», V. Havel «Zahradní slavnost»).

Такім чынам, камунікемы з лексемай *чорт* (і іншымі сінанімічнымі варыянтамі) могуць ужывацца не толькі ў негатыўных сітуацыях. У некаторых выпадках, пра што сведчаць прыклады з чэшскай мовы, камунікемы з дадзенай лексемай выражаюць і станоўчыя эмоцыі. Да таго ж, лексема *чорт* і яе варыянты на аснове сінанімічнай субстытуцыі ўжываюцца ў розных мадэлях камунікем, не толькі ў адзінках, пабудаваных на аснове зваротка. Што датычыць камунікем з лексемай *Бог*, прыведзеныя прыклады пацвярджаюць ужыванне лексемы *Бог* не толькі ў адзінках, пабудаваных на аснове зваротка. Шырока гэтае слова фігуруе, напрыклад, і ў камунікемах вітанняў розных моў. Камунікемы з лексэмамі *Бог* ужываюцца ў розных сітуацыях і часта выражаюць палярныя эмоцыі: ад радасці ды захаплення да жаху і роспачы. У такіх камунікемах таксама часта наяўныя варыянты на аснове сінанімічнай субстытуцыі: бел. *Божачкі!*, укр. *Господи!*, чэш. *Ježíšmarjájózef!* ды інш.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Дудараў А. Князь Вітаўт: п'есы / А. Дудараў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2005. – 318 с.
2. Звон – не малітва: п'есы / уклад. І. Дабрыян. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2008. – 363 с.
3. Кавалёў С. Шлях да Бэтлему: п'есы-казкі: для сярэд. і ст. шк. узросту. / С. Кавалёў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2009. – 231 с.
4. Краснов В.А. Коммуникемы со значением волеизъявления в языке и речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / В.А. Краснов; Ростовский государственный педагогический университет. – Ростов-на-Дону, 2005. – 21 с.

5. Меликян В.Ю. О лексической членимости и вариативности нечлененых предложений / В.Ю. Меликян // Русский язык в школе. – 2004. – №2. – С. 68–72.
6. Меликян В.Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечлененого предложения: Учебное пособие / В.Ю. Меликян. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГПУ, 2004. – 288 с.
7. Сучасная беларуская драматургія : Традыцыі і наватарства: [Зб. тв. / Уклад. і прадм. П. Васючэнка; Пад агул. рэд. У.М. Сіўчыкава] / Васючэнка П., Сіўчыкаў У. – Мінск: Сэр-Віт, 2003. – 639 с.
8. Фисенко И.Е. Коммуникемы русского языка в аспекте речевого воздействия: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / И.Е. Фисенко; Ростовский государственный педагогический университет. – Ростов-на-Дону, 2005. – 22 с.
9. Goldflam A. Písek a jiné kousky / A. Goldflam. – Brno : Větrné mlyny, 2010. – 584 s.
10. Havel V. Zahradní slavnost / V. Havel. – Brno : Větrné mlyny, 2010. – 78 s.
11. Havel V. Hry 2. / V. Havel. – Brno : Větrné mlyny, 2011. – 542 s.
12. Kohout P. August, august, august / P. Kohout. – Brno : Větrné mlyny, 2006. – 146 s.
13. Мірошніченко Н.Л. Самогубство самоти [Електронний ресурс] / Н.Л. Мірошніченко. – 2004. – Режим доступу : <http://nejdana.ucoz.ua/load/0-0-0-3-20>. – Дата доступу : 13.04.2014.
14. Мірошніченко Н.Л. Той, хто відчиняє двері [Електронний ресурс] / Н.Л. Мірошніченко. – Режим доступу : <http://nejdana.ucoz.ua/load/0-0-0-3-20>. – Дата доступу : 13.04.2014.
15. Тарасенко В. Купить місячну доріжку [Електронний ресурс] / В. Тарасенко. – Режим доступу : <http://ukrdrama.at.ua/load/0-0-0-12-20>. – Дата доступу : 13.04.2014.
16. Уварова Н. Коли настане весна [Електронний ресурс] / Н. Уварова. – Режим доступу : <http://ukrdrama.at.ua/load/0-0-0-4-20>. – Дата доступу : 13.04.2014.
17. Уварова Н. Шахрайки [Електронний ресурс] / Н. Уварова. – Режим доступу : <http://ukrdrama.at.ua/load/0-0-0-1-20>. – Дата доступу : 13.04.2014.
18. Český národní korpus [Elektronický zdroj]. – Režim přístupu : <http://ucnk.ff.cuni.cz/verejny.php>. – Datum přístupu : 13.04.2014.

В.В. Лемязя⁶

АНТРАПАНІМІЯ СТОЛІНСКАГА РАЁНА (на матэрыяле адапелятыўных прозвішчаў жыхароў Рамельскага сельскага савета)

Прозвішчы на Беларусі ўзніклі не так даўно – у XVII–XVIII стагоддзях, і сёння кваліфікуюцца як другасныя ўтварэнні. Як адзначае П.У. Сцяцко, “асновай іх былі ўласныя асабовыя імёны або мянушкі, якія нярэдка характарызавалі асобаў паводле пэўных адзнакаў, прымет, уласцівасцяў, іх падабенства да вядомых рэаліяў. Потым мянушкі набылі статус прозвішчаў, сталі перадавацца па спадчыне” [4, с. 164].

Прозвішчы адапелятыўнага паходжання цесна звязаны з гісторыяй грамадства, з гаспадарчай і духоўнай дзейнасцю іх носьбітаў, характарам і духоўнай культурай беларусаў і адлюстроўваюць разнастайныя галіны жыццядзейнасці чалавека. Даследаванне прозвішчаў жыхароў Рамельскага сельскага савета Столінскага раёна Брэсцкай вобласці (фактычны матэрыял пададзены 312 адзінкамі) паказала, што значную частку такіх антрапонімаў складаюць прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб па прафесіі і занятку,

⁶ Студэнтка 5 курса спецыяльнасці «Беларуская філалогія», навуковы кіраўнік дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы С.М. Якуба.

прыналежнасці да сацыяльных груп (8,01 % ад агульнай колькасці зафіксаваных прозвішчаў).

Да вышэйзгаданай групы адносіцца прозвішча **Бандаравец**. На думку акадэміка М. В. Бірылы, асновай для ўтварэння такога прозвішча стала мянушка паводле занятку – *Бондар* [1, с. 58]. ТСБЛМ слова *бондар* тлумачыць як ‘майстар па вырабу драўлянай пасуды (бочак, дзежак, цаброў і інш.)’ [6, с. 91]. Такое самае значэнне зафіксавана і ў Тураўскім слоўніку [7, т.1, с. 72]. Паводле ЭСБМ, лексема *бондар* ўзыходзіць да інд-еўр. **bъdn’a*, **bъdъnъ* – ‘бочка’ [8, т.1, с. 370]. Аналіз лексікаграфічных крыніц і навуковых даследаванняў дазваляе сцвярджаць, што мянушку *Бондар*, якая з цягам часу стала прозвішчам, маглі даць майстру па вырабе драўлянага посуду.

Прозвішча **Бойчанка**, на думку вучоных, утварылася ад слова *бойка*, памянш. *бойчык* [1, с. 57]. Паводле ТСБЛМ, *бойка* – гэта ‘сварка, сутычка з узаемнымі пабоямі’ [6, с. 91]. Родапачынальнік прозвішча, магчыма, быў воінам і ўдзельнічаў у бітвах. Аднак варта адзначыць, што ў лексікаграфічных крыніцах зафіксаваны і іншыя значэнні слова *бойка*. Так, у “Тураўскім слоўніку” пададзена яшчэ некалькі значэнняў лексемы: *бойка* – гэта ‘церніца’, ‘прэс для выціскання алею’, ‘трамбоўка’ [7, т.1, с. 68]. У “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” *бойка* – гэта ‘драўляная пасудзіна для збівання масла’ [3, т.1, с. 200]. Такім чынам, *Бойчанкам* маглі назваць гаспадара церніцы, таго, хто працаваў на прэсе, чалавека, які вырабляў прылады для збівання масла і інш.

Для прозвішча **Бягун**, як адзначае У. М. Юрэвіч, асновай стала аналагічная мянушка *Бягун* у значэнні ‘уцякач’, ‘той, хто ўцякае адкуль-небудзь ці ад справы’ [9, с. 12]. Такога самага меркавання прытрымліваюцца і іншыя даследчыкі, напрыклад, М. В. Бірыла [1, с. 75]. Паводле меркаванняў вучоных, заснавальнік роду выдзяляўся сваімі хуткаснымі якасцямі або быў ганцом, пасыльным. Не выключэнне, што чалавек мог усё рабіць на бягу, неахайна. Зварот да рэгіянальных лексікаграфічных крыніц дае падставы сцвярджаць думку пра існаванне іншых значэнняў слова *бягун*. Так, у “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” лексема *бягун* тлумачыцца як ‘прыстасаванне, з дапамогай якога дзеці вучацца хадзіць’ [3, т. 2, с. 256]. Верагодна, так маглі назваць чалавека, які вырабляў такое прыстасаванне або іншым чынам быў звязаны з ім. У артыкуле І.І. Лучыц-Федарэц “Будаўнічая тэрміналогія беларускага Прыпяцкага Палесся” звяртаецца ўвага і на тое, што *бягун* – гэта ‘ствол дрэва з суком, да якога прыбіваліся дошкі варот’ [2, с. 221]. Лексема *бягун* у такім значэнні, безумоўна, таксама магла паслужыць базай для намінацыі асобы.

Прозвішча **Гарбар**, на думку даследчыкаў, утварылася ад мянушкі паводле занятку – *Гарбар* [1, с. 17]. У “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” лексема *гарбар* зафіксавана ў значэнні ‘той, хто вырабляе скуры’ [3, т.1, с. 424]. Як адзначаецца ў ЭСБМ, у аснове слова *гарбар* ляжыць польскае *garbarz*, якое запазычына са с.-в.-ням. *gerwer*, утворанага ад

дзеяслова *gerwen, garxyen, gerben* ‘вырабляць кожу’ [8, т.3, с. 56]. Таму ёсць падставы меркаваць, што заснавальнік прозвішча займаўся вырабам скур.

На думку М.В. Бірылы, прозвішча **Гермаш** утварылася ад аналагічнай мянушкі паводле занятку – *Гермаш* – у значэнні ‘артылерыст, пушкар’ [1, с. 108]. У адпаведнасці з думкай вучонага можна адзначыць, што заснавальнік прозвішча мог быць майстрам, які вырабляў пушкі, ці артылерыстам. Паводле ЭСБМ, слова *гермаш* мае яшчэ адно значэнне – ‘*кірмаш*’ [8, т.3, с. 79]. Такое самае значэнне зафіксавана і ў “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” [3, т.1, с. 441]. Таму таксама можна меркаваць, што дзейнасць родапачынальніка прозвішча была нейкім чынам звязана з кірмашом.

У аснове прозвішча **Жэзняк** ляжыць польскае слова *zecznać* – ‘даваць <даць> паказанні’ [11, с. 603]. Паводле адной з версій, у аснове прозвішча ляжыць польскае слова *żegnać* у значэнні ‘развітвацца; жагнаць, ахінаць знакам крыжа’ [10, с. 164]. Згаданая лексема можа ўказваць на род дзейнасці заснавальніка прозвішча (ён мог быць святаром) ці на асаблівасці яго характару і паводзін.

Прозвішча **Каляда** вядзе свае карані ад аналагічнай мянушкі *Каляда* [1, с. 175]. ТСБЛМ тлумачыць слова *каляда* як ‘даўнейшы абрад хаджэння па хатах у калядныя вечары з віншаваннем, велічальнымі песнямі, а таксама песня, што спяваецца ў час гэтага абраду і падарункі, атрыманыя ад гаспадара за віншаванне і песні’ [6, с. 267]. Падобныя значэнні лексемы *каляда* зафіксаваны ў “Тураўскім слоўніку” і “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” [7, т. 2, с. 205; 3, т. 2, с. 385]. П.У. Сцяцко ў “Дыялектным слоўніку (з гаворак Зэльвеншчыны)” прыводзіць наступнае значэнне лексемы: *каляда* – ‘назва адкормленага кабана, якога колюць на каляды’ [5, с. 73]. Паводле ЭСБМ, *каляда* – гэта ‘плата свяшчэнніку за хрэсны ход у час каляд’, ‘хвост вяпрука, які вараць на купцю і ядуць на каляды, ‘вяпрук, якога колюць на каляды, туша яго’, ‘бог весялосці і радасці’ [8, т.4, с. 215]. Зыходзячы з вышэйадзначанага, можна меркаваць, што родапачынальнік прозвішча меў непасрэднае дачыненне да святкавання Каляд, удзельнічаў у калядаванні і падрыхтоўцы да свята, дапамагаў свяшчэнніку праводзіць хрэсны ход і інш.

Коваль – прозвішча, асновай утварэння для якога стала мянушка *Каваль* [1, с. 166]. Паводле ТСБЛМ, *каваль* – гэта ‘рабочы, майстар, які займаецца коўкай металу’ [6, с. 262]. Такім чынам, можна меркаваць, што прозвішча *Каваль* атрымаў чалавек, для якога коўка металу стала прафесійным заняткам.

Асновай прозвішча **Кучар**, як лічыць М. В. Бірыла, стала мянушка *Кучар*, што ўтварылася ад аналагічнай лексемы *кучар* [1, с. 237]. У ЭСБМ і “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” слова *кучар* зафіксавана ў значэнні ‘фурман’ [8, т.5, с. 177; 3, т. 2, с. 594], што дазваляе меркаваць пра занятак родапачынальніка прозвішча.

Прозвішча **Мельнік** магло ўтварыцца ад мянушкі *Мельнік*, якая таксама ўказвае на род занятку [1, с. 283]. Паводле ЭСБМ, лексема *мельнік* мае значэнне ‘*млынар*’ [8, т. 7, с.13]. Аналіз слоўнікавых артыкулаў рэгіянальных лексікаграфічных крыніц дае падставы сцвярджаць, што лексема *мельнік* мае і

іншыя значэнні. Так, “Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” тлумачыць слова *мельнік* як ‘малую ўкладку снапоў’ [3, т. 3, с. 57]. Таму, звяртаючы ўвагу на тое, што мянушку *Мельнік* мог мець гаспадар млына, той, хто працуе на млыне, варта ўлічваць і іншыя значэнні гэтай лексемы.

Што да прозвішча *Панамарэнка*, то трэба адзначыць, што ў яго аснове ляжыць мянушка *Панамар*, якая ўказвае на род занятку родапачынальніка прозвішча. Панамар – гэта царкоўнаслужачы, які запальвае свечы, рыхтуе кадзіла, дапамагае ў алтары і б’е ў званы [1, с. 313].

Аналіз прозвішча *Пруднікаў* дае падставы сцвярджаць, што асновай для яго ўтварэння стала мянушка *Пруднік*, якая ўказвае на занятак асобы [1, с. 333]. Як лічыць У. М. Юрэвіча, *пруднік* – гэта ‘мельнік на вадзяным млыне’ [9, с. 35].

У аснове прозвішча *Рэзановіч* ляжыць дзеяслоў *рэзаць*. У ЭСБМ і “Тураўскім слоўніку” зафіксавана некалькі значэнняў для гэтага дзеяслова. Напрыклад, *рэзаць* – ‘чым-небудзь вострым раздзяляць на часткі’, ‘пілаваць’, ‘жаць’, ‘забіваць’, ‘муліць’, ‘балець’, ‘кусаць, грызці’, ‘есці’, ‘ампутаваць’, ‘дакараць’, ‘падмываць (бераг)’, ‘бойка іграць на муз. інструменце’ [8, т. 11, с. 258; 7, т. 4, с. 345]. Прозвішча, хутчэй за ўсё, указвае на род занятку, прафесію заснавальніка. Можна меркаваць, што чалавек працаваў з тканінай, з дрэвам, быў лекарам, музыкантам і інш.

Як вядома, прозвішча *Слесараў* утварылася ад мянушкі паводле занятку – *Слесар*. Паводле ТСБЛМ, *слесар* – гэта ‘рабочы, спецыяліст па апрацоўцы, зборцы і рамонту металічных вырабаў’ [6, с. 608]. Такім чынам, прозвішча ўказвае на прафесію родапачынальніка.

Прозвішча *Сулкоўскі*, як адзначае М.В. Бірыла, магло быць ўтворана ад слова *сула*, памянш. *сулік*. У розных рэгіёнах слова *сула* мае некалькі значэнняў ‘абяцанка, абяцанне’, ‘пажаданне’, ‘той, хто суліць, абяцае’ [1, с. 378]. У Тураўскім слоўніку дзеяслоў *суліць* мае пераноснае значэнне ‘сунуць’, г.зн, даваць што-небудзь [7, т. 5, с. 116]. Такім чынам, можна меркаваць, што *Сулкоўскім* маглі празваць чалавека за яго звычку даваць абяцанні і інш.

На думку М. В. Бірылы, асновай прозвішча *Хмільніцкі* стала мянушка *Хмельнік*, якая пайшла ад слова *хмель* [1, с. 431]. Як зафіксавана ў ТСБЛМ, *хмель* – гэта ‘павойная расліна з доўгім тонкім сцяблом, а таксама насенне некаторых культурных відаў гэтай расліны, выкарыстоўваецца ў піваварэнні’, і ‘стан ап’янення, выкліканы алкагольнымі напіткамі’ [6, с. 723]. Такім чынам, можна меркаваць, то *Хмельнікам* празвалі таго, хто вырошчваў хмель, варыў піва ці часта быў у стане ап’янення.

Вучоныя лічаць, што прозвішча *Шаўчук* утварылася ад аналагічнай мянушкі *Шаўчук*, якая ўказвае на род занятку. На Украіне *шаўчук* – гэта ‘той, хто прафесійна займаецца шыццём’ [1, с. 471].

Прозвішчы *Пановіч* і *Паноўскі*, на думку М. В. Бірылы, утварыліся ад слова *пон* [1, с. 329]. Паводле ТСБЛМ, *пон* – гэта ‘праваслаўны святар’ [6, т. 9, с. 279]. Аднак у “Тураўскім слоўніку” зафіксавана яшчэ адно значэнне лексемы *пон* – ‘снегавая баба’ [7, т. 4, с. 165]. З адзначанага вынікае, што такія прозвішчы

маглі атрымаць людзі, якія былі святарамі ці іх сваякамі або дапамагалі ім. Варта таксама прымаць пад увагу і рэгіянальнае значэнне слова *поп*.

Асновай прозвішча **Старавойтаў** стала назва службовай асобы – *войт* і прыметнік *стары*, які гэту асобу характарызуе [1, с. 389]. Паводле ЭСБМ, *войт* – гэта ‘сельскі стараста, прыказчык у часы прыгону’. Лексема запазычана з польскай мовы, а польскае *wójt* у сваю чаргу ўзыходзіць да с.-в.-ням. *voget* ‘дазорац, правіцель’ [8, т. 2, с. 184]. Такім чынам, можна сцвярджаць, што некалі родапачынальнік прозвішча быў войтам.

Прозвішча **Царыкевіч**, на думку вучоных, утворана ад лексемы *цар*, памянш. *царык* [1, с. 436]. Паводле ТСБЛМ, *цар* – гэта ‘тытул манарха ў некаторых краінах, а таксама асоба, якая мае такі тытул’ і ‘першы, лепшы ў якіх-небудзь адносінах сярод сябе падобных’ [6, с. 727]. Такія ж значэнні слова зафіксаваны і ў рэгіянальных лексікаграфічных крыніцах, напрыклад, у Тураўскім слоўніку [7, т. 5, с. 262]. Гэта значыць, што прозвішча *Царыкевіч* мог атрымаць чалавек, які якім-небудзь якасцямі выдзяляўся сярод іншых.

Такім чынам, аналіз прозвішчаў жыхароў Рамельскага сельскага савета дае падставы сцвярджаць, што большасць антрапонімаў адапелятыўнага паходжання мае этымалагічна выразную семантыку і суадносіцца з сучаснымі значэннямі назваў паводле прафесіі і роду заняткаў. Разам з тым сярод прозвішчаў сустракаюцца і такія адапелятыўныя ўтварэнні, значэнне і паходжанне якіх тлумачыцца толькі пры выкарыстанні разнастайных, у тым ліку і рэгіянальных лексікаграфічных крыніц. Даследаванне яшчэ раз дазваляе правесці думку пра тое, што антрапонімы з’яўляюцца своеасаблівымі помнікамі гісторыі і культуры беларускага народа, а іх вывучэнне будзе садзейнічаць засваенню мовы ў лінгвакультуралагічным аспекце.

Літаратура

1. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла; рэд. Р. І. Аванесаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
2. Лучыц-Федарэц, І. І. Будаўнічая тэрміналогія беларускага Прыпяцкага Палесся / І.І. Лучыц-Федарэц // Народнае слова; пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – С. 218–235.
3. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5-ці т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986.
4. Сцяцко, П. У. Прозвішчы жыхароў Зэльвеншчыны // Філалагічнае краязнаўства Гродзеншчыны (матэрыялы і даследаванні). – Гродна: ЮрСаПрынт, 2012. – С. 164–166.
5. Сцяцко, П. У. Дыялектны слоўнік. 3 гаворак Зэльвеншчыны / П. У. Сцяцко. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1970. – 183 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск: БелЭН, 2005. – 784 с.
7. Тураўскі слоўнік. У 5-ці т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987.
8. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: у 11 т. / Уклад. Г. А. Цыхун [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 1987 – 2006.
9. Юрэвіч, У. М. Слова жывое, роднае, гаваркое...: навук.-папуляр. кніга / У.М. Юрэвіч. – Мінск: Юнацтва, 1992. – 271 с.
10. Польска-беларускі тэматычны слоўнік для школьнікаў і студэнтаў / Лявон Баршчэўскі. – Мінск: выд-ва Зміцера Коласа, 2012. – 274 с.

К.П. Любецкая

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ СТАНДАРТ ЯК ЖАНР ТЭРМІНАГРАФІ

У сучасных умовах пашырэння міжнародных кантактаў у навуковай, тэхнічнай і гуманітарнай сферах важнае значэнне адыгрывае стандартызацыя тэрміналогіі. Як вядома, “стандартызацыя – дзейнасць, накіраваная на дасягненне аптымальнай ступені ўпарадкавання ў пэўнай галіне шляхам устанаўлення палажэнняў для ўсеагульнага і шматразовага прымянення ў адносінах рэальна існуючых або патэнцыяльных задач. Важнейшымі вынікамі дзейнасці па стандартызацыі з’яўляюцца павышэнне ступені адпаведнасці прадукцыі, працэсаў і паслуг іх функцыянальнаму прызначэнню, ліквідацыя бар’ераў у гандлі і садзейнічанне навукова-тэхнічнаму і эканамічнаму супрацоўніцтву” [2, с. 8]. Як правіла, аб’ектам стандартызацыі выступаюць моўныя і нямоўныя знакі, што выражаюць спецыяльныя паняцці ў мове навукі і тэхнікі. “Да моўных сродкаў у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі адносяць: тэрміны, абрэвіатуры, найменні сыравіны, матэрыялаў, вырабаў і іншых аб’ектаў тэхніка-эканамічнай інфармацыі” [3, с. 9]. Стандартызацыя тэрміналогіі пры гэтым прадугледжвае выпрацоўку адназначнай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, што спрыяе развіццю эфектыўных зносін паміж прадстаўнікамі пэўных прафесій, гарманізацыі нарматыўна-тэхнічнай дакументацыі, павышэнню якасці вучэбнай і даведачнай літаратуры.

Вынікі тэрміналагічнай работы ў галіне стандартызацыі афармляюцца ў выглядзе стандарта. Стандарт – нарматыўны дакумент па стандартызацыі, распрацаваны на аснове згоды большасці зацікаўленых бакоў і зацверджаны (прыняты) прызнаным органам, у якім акрэсліваюцца для ўсеагульнага і шматразовага выкарыстання правілы, агульныя прыцыпы або характарыстыкі, што датычацца розных відаў дзейнасці або іх вынікаў, і які накіраваны на дасягненне аптымальнай ступені ўпарадкавання ў пэўнай галіне. “Праз стандарт праводзіцца ў жыццё пэўная тэхнічная палітыка, укараняюцца ў народную гаспадарку, у асобныя галіны тыя або іншыя навуковыя і тэхнічныя рашэнні. Менавіта ў стандарце ажыццяўляецца ўзгадненне патрабаванняў усіх зацікаўленых бакоў (міністэрстваў, ведамстваў) да якасці прадукцыі, менавіта ў стандартах знаходзіць сваё адлюстраванне работа па ўніфікацыі вырабаў і метадаў, тыпізацыі, спецыялізацыі, сістэматызацыі і г.д.” [4, с. 3]. У самым шырокім сэнсе ўсе тэрміны, што сустракаюцца ў стандартах, можна разглядаць як стандартызаваныя тэрміны, паколькі яны падчас складання стандартаў праходзяць значную праверку сярод шырокай колькасці спецыялістаў. “Распрацоўка стандарту Рэспублікі Беларусь ажыццяўляюць галаўныя і базавыя арганізацыі па стандартызацыі, тэхнічныя камітэты па стандартызацыі, прадпрыемствы і арганізацыі згодна з заданнямі плана дзяржаўнай стандартызацыі Рэспублікі Беларусь, дзяржаўных галіновых навукова-тэхнічных і сацыяльна-эканамічных праграм, дагавораў на распрацоўку

стандартаў або ініцыятыўна... Пры распрацоўцы стандарту належыць кіравацца занадаўствам Рэспублікі Беларусь, якое дзейнічае на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, міждзяржаўнымі стандартамі, стандартамі Рэспублікі Беларусь” [2, с. 32]. Дзяржаўныя стандарты, зацверджаныя Белстандартам або Мінбудархітэктурай, абавязковыя для выкарыстання прадпрыемствамі, установамі, арганізацыямі, незалежна ад формаў уласнасці і падпарадкаванасці, грамадзянамі, што займаюцца прадпрымальніцкай дзейнасцю, міністэрствамі, органамі кіравання. Асноўныя патрабаванні да пабудовы, выкладання, афармлення і зместу стандартаў выкладзены ў афіцыйным выданні Белстандарта “Дзяржаўная сістэма стандартызацыі Рэспублікі Беларусь (1993). Істотным пры складанні стандартаў на тэрміны з’яўляецца арыентацыя на выпрацаваныя і зацверджаныя агульныя патрабаванні да стандартызаваных тэрмінаў: “1) адназначнасць; 2) сістэмнасць; 3) дэрывацыйнасць (тэрмін павінен быць зручным для ўтварэння новых тэрмінаў); 4) кароткасць; 5) лінгвістычная правільнасць; 6) непажаданасць іншамойных запазычанняў; 7) укаранёнасць” [1, с. 95].

Абазначэнне дзяржаўнага стандарта Рэспублікі Беларусь складаецца з індэкса СТБ, рэгістрацыйнага лічбавага нумара і аддзеленых працяжнікам апошніх лічбаў года зацвярджэння. Напрыклад, СТБ 55-93. Калі СТБ аформлены на аснове прамога выкарыстання тэксту міжнароднага, рэгіянальнага або нацыянальнага стандарту, то яго абазначэнне складаецца з індэкса (СТБ), абазначэння адпаведнага міжнароднага, рэгіянальнага або нацыянальнага стандарта без указання года яго прыняцця і аддзеленых працяжнікам двух апошніх лічбаў года зацвярджэння СТБ. Структурнымі элементамі стандарта з’яўляюцца: тытульны ліст, бібліяграфічныя дадзеныя, прадмова, змест, уводзіны, назва, галіна прымянення, нарматыўныя спасылкі, азначэнні, абазначэнні і скарачэнні, патрабаванні, дадаткі. “Аб’ектам стандартызацыі з’яўляюцца, як правіла, асноўныя паняцці адпаведнай галіны ведаў. Менавіта таму аб’ём перакладных слоўнікаў ахоплівае ад 7 да 50 старонак. Частка распрацаваных стандартаў змяшчае прымету: уведзены ўпершыню. Фактычна, у стандартах можа адбыцца першая і адзіная спроба кадыфікацыі тэрмінаў. Азначэнне стандартызаванага тэрміна ў сваю чаргу адлюстроўвае істотныя прыкметы паняцця. Для кожнага паняцця вызначаны адзін стандартызаваны тэрмін. Выкарыстанне тэрмінаў-сінонімаў стандартызаванага тэрміна забараняецца. Недапушчальны да ўжывання тэрмін-сінонім прыведзены ў стандарце ў якасці даведачнага і абазначаны (“Ндп.”). Для асобных стандартызаваных тэрмінаў у стандарце прыведзены ў якасці даведачных кароткія формы, якія можна ўжываць у выпадках з мэтай выключэння іншатлумачэння. Прыведзеныя азначэнні можна пры неабходнасці змяняць і ўводзіць у іх вытворныя прыметы, указваць аб’екты, што ўваходзяць у аб’ём паняцця. Змены не павінны пры гэтым парушаць аб’ём і змест паняццяў, вызначаных у стандарце. У выпадках, калі тэрмін змяшчае ўсе неабходныя і дастатковыя прыметы паняцця, азначэнне не прыведзена, у раздзеле “Азначэнне” пакідаецца прочырк. Большая частка тэрміналагічных артыкулаў

утрымлівае тэрміналагічныя дадзеныя на некалькіх мовах: рускай, англійскай, нямецкай, французскай. Для афармлення залучаюцца розныя шрыфты: тэрмін, што стандартызуецца – паўтлустым шрыфтам, кароткая форма – светлым, недапушчальная – курсівам. Падача тэрмінаў можа адбывацца некалькімі шляхамі: стандарт з дакладным вызначэннем паняцця і адпаведнага яму тэрміна. Разам з тым даволі пашыраным спосабам ёсць прэзентацыя тлумачэння паняцця, якое з’яўляецца больш лёгкім для разумення. Акрамя гэтага, выкарыстоўваецца спосаб тлумачэння тэрміна пры дапамозе выявы (малюнка). Ёсць таксама выпадкі, калі тэрміны асобных галін арганізаваны ў форме спіса.

У выніку практычнай работы Белстандарта на працягу 90-х гадоў была распачата работа па стварэнні тэрміналагічных стандартаў і на беларускай мове. Беларуская тэрміналогія ўвайшла ў стандарты, што вызначаюць тэрміны, азначэнні і абазначэнні асноўных паняццяў у галіне выдавецкай прадукцыі, інфармацыйных тэхналогій, вытворчасці прадуктаў харчавання з бульбы і тэхналагічных працэсаў іх апрацоўкі, трыкатажных вырабаў, створаных з розных відаў сыравіны і па розных тэхналогіях, тэкстыльных валокнаў і ніцей, швейных вырабаў побытавага прызначэння, у сферы тэрмінаў, што маюць дачыненне да абутку, пажарнай бяспекі ў галіне пасіўнай супрацьпажарнай абароны, тушэння пажараў, агульнатэхнічных тэрмінаў, іх сертыфікацыі, распрацоўкі і пастаноўкі на прымысловасць, выпрабаванняў, кантролю якасці, трыбафатыкі, навукі, тэхнікі і прамысловасці, аховы навакольнага асяроддзя (тэрміны водаспажывання і водаадвод у рыбнай гаспадарцы), каштоўных папер (выраб, абарот і захаванне папер і дакументаў з пэўнай ступенню абароны, што адносяцца да фінансавай дзейнасці), інавацыі і інавацыйнай дзейнасці, інфармацыйнай тэхналогіі (асноўныя паняцці, што маюць дачыненне да мікрапрацэсарных сістэм).

Робячы агульнае заключэнне аб асаблівасцях стандартызацыі беларускай тэрміналогіі, трэба адзначыць, што гэты працэс толькі распачаўся ў 90-я гады ХХ ст. У пераважнай большасці галін гаспадаркі адчуваецца востры недахоп стандартызацыі навуковых, тэхнічных і тэхніка-эканамічных тэрмінаў. Масштабы дзейнасці па стандартызацыі тэрміналогіі не адпавядаюць патрабаванням народнай гаспадаркі; колькасць арганізацый, што займаюцца стандартызацыяй навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, недастатковае. Далейшае развіццё працэсаў стандартызацыі абумоўлена як умовамі функцыянавання беларускай тэрміналагічнай сістэмы, так і агульнай тэндэнцыяй інтэграцыі навуковых даследаванняў. Трэба думаць, што створанае ў галіне стандартызацыі беларускамоўных тэрмінаў, будзе выкарыстана ў далейшай працы і паспрыяе працэсу ўніфікацыі і гарманізацыі беларускай тэрміналогіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Головин, Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах: Учеб. пособие для филол. спец. вузов / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М. : Высш. шк., 1987. – 104 с.
2. Дзяржаўная сістэма стандартызацыі Рэспублікі – Выд. афіц. – Мн. : Белстандарт, 1993. – 320 с.
3. Коломийцев, Ю.И. Стандартизация терминологии в лесной и деревообрабатывающей промышленности / Ю.И. Коломийцев. – Л.: ЛДНТП, 1979. – 24 с.

4. Кравцов, А.И. Теоретические основы стандартизации: Лекция / А.И. Кравцов, Л.Н. Кравцова // Белорусская государственная сельскохозяйственная академия. – Горки, 2000. – 28 с.

Д. Петрачэнка⁷

ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ АГРАРНАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ Ё ХХ СТ.

У сучасных умовах звужэння сфер выкарыстання беларускай мовы беларуская аграрная тэрміналогія працягвае сваё развіццё ў межах курсаў прафесійнай лексікі ў профільных вышэйшых навучальных установах, сродках масавай інфармацыі і ў межах школьных курсаў батанікі і біялогіі. Разам з тым на працягу ХХ ст. рабіліся неаднаразовыя захады па ўпарадкаванні адпаведнай тэрмінагаліны. З мэтай вылучэння станоўчых рашэнняў распрацоўкі тэрмінагаліны ўяўляецца неабходным перадусім улік наяўнага тэрмінаграфічнага фонду. У сувязі з гэтым мэта артыкула палягае ў фарміраванні картатэкі створаных на працягу стагоддзя слоўнікаў у галіне аграноміі і сістэматызацыі папярэдняга вопыту ўпарадкавання аграрнай тэрміналогіі. У выніку праведзенага бібліяграфічнага пошуку ўдалося вылучыць 12 профільных даведнікаў.

Выдавецкая дзейнасць у галіне тэрміналогіі аграноміі, як і іншых тэрмінагалін, цесна звязана з гістарычнымі ўмовамі функцыянавання беларускай мовы. Падрыхтоўка і выданне слоўнікаў прыпадае на гады, найбольш спрыяльныя для развіцця беларускай мовы. Найбольшы ўздым выдавецкай дзейнасці тэрміналагічных слоўнікаў прыпадае на гады беларусізацыі і ўвядзенне ў жыццё Закона аб мовах (20-30-я гг. і 90-я гг. ХХ ст.).

Першым крокам у распрацоўцы аграрнай тэрміналогіі з'явіўся «Слоўнік глебазнаўчае тэрміналогіі» (праект) (1927). Па структуры – гэта руска-беларускі перакладны слоўнік, у якім падаецца больш за 1000 тэрмінаў. Мэта слоўніка: забяспечыць патрэбы ў беларускіх тэрмінах для адукацыйных сістэм. Наступны слоўнік у галіне аграрнай тэрміналогіі падрыхтаваны ў 1928 г. «Слоўнік селькагаспадарчае тэрміналогіі». Мэта дадзенага слоўніка – даць магчымасць авалодаць селькагаспадарчай тэрміналогіяй настаўнікам селькагаспадарчых школ, аграномам. Па структуры даведнік – перакладны слоўнік, у якім падаецца 1080 тэрмінаў.

З 30–90-я гг. назіраецца перапынак у галіне распрацоўкі аграрнай тэрміналогіі. У 1961 гг. пачалася дзейнасць па ўкладанні «Руска-беларускага слоўніка селькагаспадарчай тэрміналогіі», штуршком для чаго з'явілася падрыхтоўка выдання Беларускай Савецкай Энцыклапедыі. Пры галоўнай рэдакцыі Энцыклапедыі паспяхова працавала прадстаўнічая камісія па навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі пад кіраўніцтвам народнага пісьменніка Беларусі К. Крапівы. Камісія правяла вялікую работу па ўпарадкаванні ўжо існуючай тэрміналогіі і па распрацоўцы шматлікіх новых тэрмінаў. У сувязі з

⁷ Студэнтка 4 курса спецыяльнасці «Беларуская філалогія», навуковы кіраўнік дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы К.П. Любецкая.

рэарганізацыяй Інстытута мовазнаўства работа над слоўнікам спынілася. Другі этап работы над слоўнікам прыпадае на 1986-1989 гг., калі ў аддзеле сучаснай беларускай мовы была падрыхтавана картатэка на 70 тыс. тэрмінаў і зліта з картатэкай 1959–1962 гг. Наступныя 10 слоўнікаў [1, 4–12] былі створаны на працягу 90-х гадоў XX ст.

У межах аграрнай тэрмінасферы адбылася распрацоўка такіх асобных кірункаў, як: земляробства, раслінаводства, аграхімія, аграфізіка, глебазнаўства, сельскагаспадарчая тэрміналогія, селекцыя, насенняводства, сельскагаспадарчая меліярацыя і інш.

Паводле аб'ёму і колькасці прадстаўленых у іх спецыяльных найменняў слоўнікі нераўназначныя. Найбольшым з іх з'яўляецца «Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» (1994), у якім адлюстравана больш за 70000 тэрмінаў. Іншыя крыніцы па аб'ёме значна меншыя, напрыклад, адзін з даведнікаў змяшчае ў сабе 350 тэрмінаў. Разам з тым усе даведнікі маюць істотнае значэнне для асэнсавання асаблівасцей станаўлення беларускай тэрміналогіі аграноміі.

Калі акрэсліць асноўныя мэты слоўнікаў, то яны палягаюць у пераважна ў забеспячэнні выкладання ў спецыяльных навучальных установах, што абумоўлівае іх вучэбны характар. Некаторыя слоўнікі прызначаны для шырокага кола спецыялістаў, дзейнасць якіх так ці інакш звязана з сельскай гаспадаркай. Сярод выяўленых тэрміналагічных слоўнікаў большасць з'яўляюцца перакладнымі. Пры гэтым ролю рээстравай выконвае руская мова.

У выніку вывучэння бібліяграфічных крыніц можна адзначыць, што тэрміналогія аграноміі з'яўляецца даволі распрацаванай. У сувязі з гэтым, перш чым выпрацоўваць новы пласт тэрміналагічнай лексікі па аграноміі для забеспячэння сучасных патрэб грамадства, неабходна ўлічыць ужо наяўны вопыт у дадзенай галіне ведаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Аграрная эканоміка: Кароткі сл. / П. В. Лешчылоўскі, Б. В. Ульянка, У. К. Буга; Пад рэд. Г. М. Лыча – Мн. Ураджай, 1990. – 143 с.
2. Беларуская навуковая тэрмінологія. Вып. 4. // Слоўнік глебазнаўчае тэрмінологіі / Ін-т Беларускае Культуры. Менск, 1927. – 65 с.
3. Беларуская навуковая тэрмінологія. Вып. 4. // Слоўнік сельска-гаспадарчае тэрмінологіі / Ін-т Беларускае Культуры. Менск, 1928. – 53 с.
4. Кароткі руска-беларускі слоўнік па глебазнаўстве і аграхіміі / Магіл. дзярж. пед. ін-т; Укладальнікі А. С. Лаўшук, С.С. Барсукоў; Навук. рэд. М. В. Машчанка. – Магілёў, 1996. 40 с.
5. Кароткі руска-беларускі слоўнік па земляробстве і раслінаводстве / Магіл. дзярж. ун-т; Укл. С. С. Барсукоў, А. С. Лаўшук; нав. рэд. М. В. Машчанка. – Магілёў, 1998. – 42 с.
6. Кароткі руска-беларускі слоўнік па прыродазнаўчай тэрміналогіі для пачатковых класаў / Магіл. дзярж. пед. ін-т; Укл. М. П. Бузук, А. Л. Курзюкоў; Рэд. А. С. Лаўшук. – Магілёў, 1991. – 67 с.
7. Краткий русско-белорусский словарь земледельческой лексики: Для студентов агроэкономических специальностей / О. П. Зенькович [и др.]; под общ. ред. Л. А. Камко. – Горки, 1994. – 80 с.

8. Краткий русско-белорусский словарь землеустроителя / Белор. сельхоз. акад; Сост. В. Ф. Дудко и др. – Минск, 1997. – 78 с.
9. Лешчылоўскі, П. В. Кароткі слоўнік па аграпрамысловай эканоміцы / П.В. Лешчылоўскі, А.У. Мучынскі, Б.В.Ульянка. Пад рэд. А. С. Скакуна, П. І. Маліктаровіча. – Мн. : Ураджай, 1995. – 159 с.
10. Руска-беларускі агранамічны слоўнік / Бел. аграр. тэхн. ун-т; Склад.: А. Ф. Гуз і інш. Мн., 1994. – 124 с.
11. Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / Ін-т мовазн. імя Я. Коласа АН Беларусі; склад. Г. У. Арашонкава. – Мінск: Ураджай, 1994. – 560 с.
12. Руска-беларускі тлумачальны тэрміналагічны слоўнік для студэнтаў аграрна-тэхнічнага профілю / Белар. аграрн. тэхн. ун-т; Склад. В. П. Буяшоў. – Мінск, 1996. – 63 с.
13. Советский энциклопедический словарь / Научно-ред. совет А. М. Прохоров [и др.]. – М.: «Советская Энциклопедия», 1979. – 983с.
14. Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / Тэрмінал. каміс. пры М-ве адукацыі Рэсп. Беларусь, Нац. навук.-асвет. Цэнтр імя Ф. Скарыны; [Уклад.: Л. Чарняўская, Г. Цыхун]. Мн. : МГА «Бел. кнігазбор», 2000. – 74 с.

В.У. Праконіна⁸

АБ СУАДНОСІНАХ ПЛАНА ЗМЕСТУ І ПЛАНА ВЫРАЖЭННЯ БЕЛАРУСКІХ ЭКАНАМІЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

Пры аналізе сістэмнасці асобнай тэрмінагаліны, даследчыкамі традыцыйна звяртаецца ўвага перадусім на сістэмнасць тэрміна, што павінна праяўляцца як у плане зместу, або “ўнутраным элеменце моўнага знака” [8, с. 286], так і ў плане выражэння – “знешнім баку моўнага знака” [8, с. 286]). Пры гэтым сцвярджаецца, што “вывучаемы аб’ект, як правіла, суадносіцца з раней вывучанымі аб’ектамі, якія знаходзяцца ў тым жа паняццёвым радзе лагічнай схемы навукі, гэта значыць, у адной сістэме. У выніку новае паняцце абумоўлена пэўнай сістэмай, якая існавала яшчэ дагэтуль. Таму істотным з’яўляецца тое, што тэрмін (як знак, які выступае ў функцыі лагічнага вызначэння паняцця ў лагічнай схеме навукі) павінен, з аднаго боку, дакладна арыентаваць на аб’ект у сістэме, а з другога (як моўная адзінка канкрэтнай тэрміналогіі) – характарызавацца лексічнай сістэмнасцю і разглядацца ў яго адносінах да іншых тэрмінаў” [6, с. 51]. Суадносіны плана зместу і плана выражэння тэрміналагічнай адзінкі могуць у некаторай ступені адлюстроўваць, наколькі сістэмнымі з’яўляюцца тэрміны. Прынята лічыць, што план зместу тэрмінаадзінак выяўляецца на падставе разгляду і параўнання дыферэнцыяльнай і інтэгральнай прымет іх значэнняў, план выражэння ў сваю чаргу суадносіцца са словаўтваральнымі мадэлямі, па якіх пабудаваны тэрміналагічныя словазлучэнні. У сувязі з адзначаным вышэй, паспрабуем разгледзець сістэмнасць беларускай эканамічнай тэрміналогіі на падставе аналізу суадносін плана зместу і плана выражэння тэрміналагічных адзінак з галіны эканомікі.

У выніку праведзенага аналізу тэрмінаграфічных крыніц па эканоміцы, што рыхтаваліся на працягу XX ст., удалося вылучыць значны корпус тэрмінаадзінак, у якіх суадносіны паміж планам зместу і планам выражэння

⁸ Аспірантка кафедры сучаснай беларускай мовы, навуковы кіраўнік дэцэнт К.П. Любецкая.

няроўныя. Звярнулі на сябе ўвагу прыклады, калі тэрміналагічныя адзінкі сістэмныя і ў плане зместу, і ў плане выражэння. Так, запазычаныя тэрміны *конто-дубіё* [2, с. 60], *конто-лёро* [2, с. 60], *конто-ностро* [2, с. 60], *конто-сепарато* [2, с. 60], *конто-фінто* [2, с. 60] уваходзяць у лексіка-семантычную групу ‘рахунак’ [3, с. 24]. Дадзеныя тэрмінаадзінкі сістэмныя ў плане зместу, інтэгральнай прыметай з’яўляецца значэнне ‘рахунак’, дыферэнцыяльнай – адценні ў значэнні. Напрыклад, *конто-ностро* [2, с. 60] – ‘наш рахунак’, *конто-лёро* [2, с. 60] – ‘іх рахунак’, *конто-дубіё* [2, с. 60] – ‘рахунак сумніўных пазык’, *конто-сепарато* [2, с. 60] – ‘асаблівы рахунак’, *конто-фінто* [2, с. 60] – ‘рахунак-смета’. Варта адзначыць, што ў плане выражэння тэрміны, названыя вышэй, уяўляюць складаныя словы, пабудаваныя па адной словаўтваральнай мадэлі “назоўнік+назоўнік”.

Для беларускіх тэрмінаў *заработная плата зьдзельная*⁹ [4, с. 502], *заработная плата пачасовая* [4, с. 502], *заработная плата паштучная* [4, с. 502], *заработная плата сярэднемесячная* [1, с. 124] інтэгральнай прыметай у плане зместу з’яўляецца значэнне ‘заработная плата’ [4, с. 502], дыферэнцыяльнай – ‘віды заработнай платы’. З вывучэння гэтых прыкладаў вынікае, што ў плане выражэння такія адзінкі можна лічыць сістэмнымі, паколькі яны пабудаваныя па аднолькавай мадэлі “ўстойлівае спалучэнне слоў+прыметнік”.

Адметным выступае тое, што некаторыя эканамічныя тэрміны выяўляюць сістэмнасць толькі ў плане зместу, напрыклад: паміж тэрмінамі з лексіка-семантычнай групы ‘рух’: *рух асноўных сродкаў* [1, с. 29], *рух золата* [6, с. 303], *рух капіталу* [1, с. 29], *рух тавару* [7, с. 41], *рух цэнаў* [1, с. 29] назіраюцца некаторыя разыходжанні ў плане выражэння. Так, словаўтваральная мадэль для дадзенай групы пададзена спалучэннем “назоўнік у назоўным склоне+назоўнік у родным склоне”. Гэта мадэль суадносіцца не з усімі тэрміналагічнымі спалучэннямі дадзенай лексіка-семантычнай групы. Словазлучэнне *рух асноўных сродкаў* [1, с. 29] пабудавана па мадэлі “назоўнік у назоўным склоне+прыметнік+ назоўнік у родным склоне”, а тэрмін *рух цэнаў* [1, с. 29] – па мадэлі “назоўнік у назоўным склоне + назоўнік у родным склоне множнага ліку”. Пры вывучэнні такіх прыкладаў адзначаецца, што сістэмнасць для дадзенай тэматычнай групы праяўляецца ў плане зместу і часткова ў плане выражэння.

Запазычаныя тэрміны з агульным значэннем ‘банк’ з’яўляюцца сістэмнымі толькі ў плане зместу, параўн.: *банк-каменеджэр* [6, с. 292], *банк-карэспандэнт* [6, с. 292], *банк-квазідзяржаўны* [6, с. 292], *банк-нерэзідэнт* [1, с. 13], *банк-рэкламадаўца* [1, с. 99], *банк-рэмітэнт* [1, с. 14], *банк-эмітэнт* [6, с. 292].

⁹ Тут і далей правапіс пададзены згодна з крыніцамі фактычнага матэрыялу.

Такім чынам, сістэмнасць беларускіх эканамічных тэрмінаў праяўляецца ў большасці выпадкаў у плане зместу, а не ў плане выражэння, але знаходзіць сваё адлюстраванне і ў плане зместу, і ў плане выражэння адначасова. Тэрміны з’яўляюцца сістэмнымі ў тым выпадку, калі ў іх значэннях выяўляецца агульная інтэгральная і дыферэнцыяльная прыметы і яны пабудаваны па адной словаўтваральнай мадэлі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Акуленка, А. А., Вештарт, Г. Ф., Трухан Т. М. Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў / А. А. Акуленка і інш. – Мінск: Права і эканоміка, 2011. – 123 с.
2. Беларуская навуковая тэрміналогія. – Вып. 17 : Слоўнік бухгалтарскай тэрміналогіі : расійска-беларускі слоўнік : праект. – Менск, 1928. – 71 с.
3. Краткий англо-белорусско-русский экономический словарь / Под ред. Л. С. Решетовой. – Мінск, 1995. – 45 с.
4. Лапідус, І. Палітычная эканомія ў сувязі з тэорыяй савецкай гаспадаркі / І. Лапідус. – Мінск: Белдзяржвыд., 1931. – 516 с.
5. Лаўрыновіч, Н. В. Лексіка-семантычная арганізацыя і структурна-дэрывацыйная тыпалогія сучаснай беларускай заалагічнай тэрміналогіі: Дыс. на атрыманне вучон. ступ. канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. В. Лаўрыновіч. – Мінск, 2012. – 247 с.
6. Мишкевич, М. В., Василевская, Л. И., Ермаков, В. Н., Плотницкий, М.И. Словарь-справочник по современной экономике: На пяти языках / Под общ. ред. М. И. Плотницкого, М. В. Мишкевича. – Мінск: Выш. шк., 1996. – 364 с.
7. Наталевич, О. Г., Юнаш, М. Н., Огородникова, С.В. Русско-белорусский словарь экономических терминов / О. Г. Наталевич и др. – Мінск: БГЭУ, 2010. – 47 с.
8. Розенталь, Д. Э., Теленкова, М. А. Словарь-справочник терминов / Д. Э. Розенталь и др. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: «Просвещение», 1976.

І.І. Савіцкая

ЛЕКСІЧНАЯ ДЫНАМІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: АД 20-Х ГГ. XX СТ. ДА ПАЧАТКУ XXI СТ.

1920-я гады XX ст. – перыяд актыўнай работы ў галіне лексікалогіі і лексікаграфіі, якая абапіралася на здабыткі беларускага слоўніцтва дарэвалюцыйнага часу. Варта адзначыць, што тагачасныя слоўнікі дэманстравалі змены ў семантычнай структуры слова на працягу пэўнага часу, вылучэнне або адасабленне некаторых яго адценняў, перастаноўку яго цэнтральных і перыферыйных значэнняў, вылучэнне лексем абмежаванага ўжытку як спосабу папаўнення слоўнікавага складу мовы.

Напрыклад, у перыяд бурнага развіцця і нармалізацыі беларускай мовы слоўнік адлюстроўваў працэс пранікнення ў тагачасны лексічны склад абласных слоў (дыялектызмаў ці, як яшчэ іх называлі ў той час, рэгіяналізмаў). Аналіз дыялектнай лексікі ў слоўніках 20-х гадоў дае магчымасць меркаваць аб “празрыстасці” стыляў літаратурнай мовы, аб шляхах пранікнення лакальнай лексікі ў помнікі, аб узбагачэнні слоўнікавага складу літаратурнай мовы за кошт народных гаворак.

Працэс увядзення ў слоўнікі аказіянальных і запазычаных слоў таксама адлюстроўвае магчымасці нацыянальнага словаўтварэння і словаўжывання ў плане нармалізацыі літаратурнай мовы. Па ўзроўню адлюстравання аказіяналізмаў і запазычанняў без аднабакова-пурыстычнага асвятлення гэтага пытання можна меркаваць пра іх лёс, які залежыць ад сукупнасці чыста моўных і экстралінгвістычных фактараў.

Беларускія слоўнікі 20-х гадоў XX ст. ("Практычны расійска-беларускі слоўнік" М. Байкова і М. Гарэцкага (1924), "Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік" З. Верас (1924), "Беларуска-расійскі слоўнік" (1925) і "Расійска-беларускі слоўнік" (1928) М. Байкова і С. Некрашэвіча і інш.) адлюстроўвалі асноўныя тэндэнцыі і напрамкі тагачаснага словаўжывання і насілі нарматыўны характар. Аднак у працэсе пастаяннага прыстасавання моўнай сістэмы да новых умоў перадачы інфармацыі ў ёй [сістэме] назіраюцца ўнутраныя змены як вынік лексічнай дынамікі ў дыяхроніі. Таму пры аналізе дынамікі моўнага развіцця неабходна ўлічваць розніцу паміж станам лексікі ў розныя эпохі і разнастайныя формы ўзаемадзеяння паміж рознымі лексічнымі сістэмамі.

Адным з асноўных працэсаў, які закрануў беларускую лексічную сістэму, можна лічыць размежаванне стылістычных пластоў як паказчык варыянтнасці словаўжывання, паколькі функцыянальна-стылістычная афарбоўка слоў абумоўлена грамадскім характарам мовы і звязана з частотным выкарыстаннем слова ў пэўнай сферы маўлення, у пэўным функцыянальным стылі. Грамадска-палітычная атмасфера, у якой развіваецца тая ці іншая мова, можа вызначыць тыпы і мадэлі ўжывання адзінак гэтай мовы, павышаць або зніжаць пазнавальнае, каштоўнаснае значэнне гэтых адзінак, а таксама ўплываць на іх функцыі.

Дынаміка семантычных змен лексем, прапанаваных у лексікаграфічных даведніках 20-х гадоў XX ст., лепш за ўсё прасочваецца ў параўнанні з матэрыялам сучасных нарматыўных слоўнікаў, якія адлюстроўваюць якасныя змены мовы, абумоўленыя ўплывам і ўзаемадзеяннем шматлікіх знешніх фактараў з унутранымі заканамернасцямі моўнага развіцця. Гэтае ўзаемадзеянне праявілася ў форме папаўнення лексікі новымі словамі і ў выпрацоўцы і стабілізацыі функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы, у выніку чаго адбыліся зрухі ў межах сінанімічных радоў і ўвогуле пластоў лексікі.

Аналіз слоўнікаў дае матэрыял для вызначэння пераходу пэўных тагачасных лексем у разрад сродкаў функцыянальна абмежаванага ўжытку. Прычым невялікі аб'ём і практычныя мэты складання (арыентацыя на паўсядзённае выкарыстанне лексем) беларускіх лексікаграфічных крыніц першых паслярэвалюцыйных гадоў абумовілі наяўнасць малой колькасці слоў, нейтральных з эмацыянальна-экспрэсіўнага пункту гледжання, якія затым перайшлі ў разрад афіцыйных, кніжных або спецыяльных і набылі адпаведныя паметы: *скрыжаль* – *табліца ПРБС, 215; ПРБС-2, 153; (кніжн.). 1. Дошка, пліта з напісаным на ёй тэкстам (пераважна свяшчэнным, культавым). 2. перан. Пра тое, што захоўвае, куды занесены памятныя падзеі, даты, імёны і пад. ТСБМ-*

5/1, 185; ТСБЛМ, 605; **действующий** – чынны ПРБС, 45; ПРБС-2, 35; (кніжн.). 1. Дзейсны, актыўны. 2. Важны, салідны ТСБМ-5/2, 328; ТСБЛМ, 750; **дажывожны** – пожизненный ПРБС, 167; ПРБС-2, 119; **дажыццё** (афіц.). Час, які застаецца жыць да смерці ТСБЛМ, 165.

І наадварот, даволі шырока ў слоўніках былі прадстаўлены словы, якія ў сучаснай беларускай мове набылі статус размоўных, абласных або ўстарэлых¹⁰.

Статус размоўных атрымалі словы наступных прадметна-тэматычных груп:

- рэаліі побыту і жыццядзейнасці чалавека: **кусанік** – огрызок, кусок НБМС, 133; ПРБС, 123; ПРБС-2, 90; ПРБС, 129; ПРБС-2, 94; ТСБЛМ, 309; **нагавіцы** – панталоны, брюки ПРБС, 147; ПРБС-2, 105; ПРБС, 20; ТСБМ-3, 224; ТСБЛМ, 360; **пушка** – коробка, баул МБС, 67; ПРБС-12; ПРБС, 84; ТСБМ-4, 528; ТСБЛМ, 527; **сукня** – платье ПРБС, 156; ПРБС-2, 111; ТСБМ-5/1, 373;
- асобасныя характарыстыкі чалавека: **гулец** – принимающий участие в игре, гуляка, игрок НБМС, 64; ПРБС, 42; ПРБС-2, 34; ПРБС, 70; ПРБС-2, 52; ТСБМ-2, 94; ТСБЛМ, 160; **наступнік** – наследник, преемник МБС, 82; НБМС, 157; ПРБС, 107; ПРБС-2, 79; ПРБС, 181; ПРБС-2, 128; ТСБМ-3, 317; **шатан** – сатана ПРБС, 210; ПРБС-2, 149; ТСБМ-5/2, 358; ТСБЛМ, 756;
- назвы грамадскіх і прававых з'яў: **назычка** – ссуда ПРБС, 224; ПРБС-2, 158; ТСБМ-3, 604; **радоўка** – очередь МБС, 99; ТСБМ-4, 556; ТСБЛМ, 533; **спадкі** – наследство ПРБС, 107; ПРБС-2, 79; ТСБМ-5/1, 241; ТСБЛМ, 614;
- характарыстыкі разумовых працэсаў і фізічнага стану: **галас** – шум ПРБС, 252; ТСБМ-2, 17; ТСБЛМ, 141; **любошчы** – любовь МБС, 73; ТСБМ-3, 67; **лятунак** – мечта МБС, 75; НБМС, 140; ТСБМ-3, 76; **правіна, -нка** – проступок ПРБС-2, 136; ТСБМ-4, 308; **пуд** – испуг, переполох НБМС, 194; ТСБМ-4, 515; **турбацыя** – беспокойство МБС, 10; ТСБМ-5/1, 554;
- абазначэнні прыродных з'яў: **сухмень** – засуха, бездождие НБМС, 224; ПРБС, 65; ПРБС, 13; ПРБС-2, 12; ПРБС-2, 49; ТСБМ-5/1, 399; ТСБЛМ, 640; **хлюпа** – слякоть ПРБС, 217; ПРБС-2, 154; ТСБМ-5/2, 203; ТСБМ-5/2, 204; **цямнота** – темнота ПРБС, 229; ПРБС-2, 163; ТСБМ-5/2, 281; ТСБЛМ, 739.
- знешнія або якасныя прыметы з указаннем на матэрыял і функцыянальныя ўласцівасці: **волкі** – сырой ПРБС, 228; ПРБС-2, 162; ТСБМ-1, 503-504; ТСБЛМ, 116; **зімны** – студеный ПРБС, 226; ПРБС-2, 160; ТСБМ-2, 474; **ліпнёвы** – июльский МБС, 61; ПРБС, 76; ПРБС-2, 57; ТСБМ-3, 48; **пекны** – красивый ПРБС, 85; ТСБМ-4, 153; **прыёмовы** – приемный ПРБС, 185; ПРБС-2, 131; ТСБМ-4, 434;
- абазначэнні фізічных дзеянняў, станаў і псіхічных працэсаў: **галадаваць** – голодать ПРБС, 40; ПРБС-2, 32; ТСБМ-2, 16; **гарлаць** – галдеть, орать ПРБС-2, 30; ПРБС-2, 97; ТСБМ-2, 31; **дэклараваць** – обещать МБС, 92; ТСЛБМ, 167; **набрацца** – сочетаться браком ПРБС, 222; ПРБС-2, 157; ТСБМ-

¹⁰ Паколькі ў лексікаграфічных крыніцах 20-х гадоў стылістычная прыналежнасць лексем не ўказвалася або ўказвалася надзвычай рэдка (гл. раздзел 3.1), то тыя словы, якія не мелі стылістычных памет, мяркуюцца як нейтральныя. Перамяшчэнні ўнутры сінанімічных радоў аналізуюцца ў параўнанні з матэрыяламі сучасных слоўнікаў (ТСБМ, ТСБЛМ).

3, 465; **турыць** – гнать ПРБС-2, 31; ТСБМ-5/1, 557; ТСБЛМ, 669; **увінаць** – обертываць ПРБС, 124; ПРБС-2, 90; ТСБМ-5/1, 605;

- абстрактныя і канкрэтныя прыметы, уласцівыя адушаўлёным і неадушаўлёным аб'ектам і дзеянням: **відочна** – очевидно, видимо, наяву, явна МБС, 99; ПРБС, 25; ПРБС-2, 20; ПРБС, 109; ПРБС, 254; ТСБМ-1, 488; **латвей** – легче МБС, 70; ТСБМ-3, 27; **распачліва** – отчаянно ПРБС, 144; ТСБМ-4, 662; **шчасна** – счастливо НБМС, 258; ТСБМ-5/2, 417; ТСБЛМ, 766.

Функцыянаванне некаторых слоў абмежавана выкарыстаннем іх у пэўны гістарычны перыяд, абазначэннем пэўных гістарычных рэалій, зарэгістраваных слоўнікамі 20-х гадоў. Такія словы з'яўляюцца гістарызмамі і маюць памету *гіст.*: **асаднік** – поселенец ПРБС, 175; ПРБС-2, 124; (*гіст.*) У Польшчы ў перыяд з 1920 па 1936 год – урадавы пасяленец-каланіст на заходнебеларускіх, пераважна пагранічных землях ТСБМ-1, 274; **пасэсія** – аренда, откуп ПРБС, 9; ПРБС, 141; (*гіст.*) Зямельнае арэнднае ўладанне ТСБМ-4, 97; **тлумач** – истолкователь ПРБС, 76; ПРБС-2, 56; (*гіст.*) Асоба, якая выкарыстоўвалася для вуснага перакладу з замежнай мовы ў час размовы. // Службовая асоба, якая выконвала абавязкі перакладчыка ў час афіцыйных перагавораў ТСБМ-5/1, 491.

Функцыянаванне лексічных архаізмаў (уласна ўстарэлай лексікі, якая мае памету *уст.*) звязана з фіксацыяй сучаснымі слоўнікамі назваў рэалій, якія ў слоўніках 20-х гадоў абазначалі:

- назвы асоб: **мурын** – негр ПРБС, 111; ПРБС-2, 82; (*уст.*) Негр ТСБМ-3, 183; **фактор** – посредник ПРБС, 175; ПРБС-2, 125; **фактар** Пасрэднік, камісіянер (*уст.*) ТСБМ-5/2, 103; ТСБЛМ, 705;

- назвы памяшканняў і пабудов: **гаспода** – усадыба МБС, 136; НБМС, 57; (*уст.*) Дом, жыллё гаспадара ТСБМ-2, 38; **карчма** – ресторан ПРБС, 206; (*уст.*) Заезны дом з начлегам у дарэвалюцыйнай Беларусі, на Украіне і ў Польшчы ТСБЛМ, 281; **паперня** – бумажная фабрыка, бумагопрядільня, писчебумажная фабрыка НБМС, 179; ПРБС, 20; ПРБС-2, 17; ПРБС, 155; ПРБС-2, 11; ПРБС, 242; ПРБС-2, 170; (*уст.*) Папяровая фабрыка ТСБМ-4, 20;

- назвы побытавых прадметаў, прылад і дзеянняў: **атрамэнт** – чернила ПРБС, 248; ПРБС-2, 174; (*уст.*) Тое, што і чарніла ТСБМ-1, 197; ТСБЛМ, 72; **мошаст** – бархат МБС, 9; ПРБС, 12; ПРБС-2, 11; (*уст.*) Крэп, аксаміт ТСБМ-3, 176; ТСБЛМ, 350; **ніжнік** – валет в картах НБМС, 163; ПРБС, 21; ПРБС-2, 17; (*уст.*) Малодшая фігура ў ігравых картах; валет ТСБМ-3, 406; **рондаль** – каструля ПРБС, 78; ПРБС-2, 58; (*уст.*) Каструля з ручкай ТСБМ-4, 715; ТСБЛМ, 564;

- назвы маральна-прававых рэалій, выражаных аддзеяслоўнымі назоўнікамі: **заказ** – запрет ПРБС, 63; ПРБС-2, 48; (*уст.*) Забарона ТСБМ-2, 319; **заказаць** (*уст.*) Забараніць, зрабіць недаступным ТСБЛМ, 212; **тэстамэнт** – завешчанне НБМС, 234; (*уст.*) Завяшчанне ТСБМ-5/1, 482;

- назвы ўласцівасцей псіхічнага і фізічнага стану чалавека: **амбарас** – беспокойство, неприятная возня МБС, 10; НБМС, 16; (*уст.*) Клопаты, турботы, непакой ТСБМ-1, 228; **падвей** – болезнь, простуда, паралич (от ветра?) НБМС, 172; (*уст.*) Хвароба, якая здараецца, калі прахопіць скразняком;

параліч ТСБМ-3, 517; **флегма** – мокрота МБС, 76; (уст.) Слізь, макрота ТСБМ-5/2, 141.

Імкненне пазбегнуць або замяніць нематываванае запазычанне прывяло ў сучаснай беларускай мове, у прыватнасці, у публіцыстыцы, да ўдакладнення структуры некаторых вытворных слоў, замены або колькаснага змянення афіксаў у словаформах: *абраны* замест *выбраны*; *панішчыць* замест *знішчыць*; *апавяданнік*, *даследнік* замест *апавядальнік*, *даследчык*; *выступ*, *выстава*, *тэза* замест *выступленне*, *выстаўка*, *тэзіс* і г.д. Назіраецца актывізацыя функцыянавання лексем тыпу *асадка* (ручка для пісьма), *страўня* (сталовая) і інш.

Перамяшчэнні ў межах сінанімічных радоў адбываюцца з той прычыны, што слоўнікавы склад мовы рэагуе на змены ў грамадска-палітычнай, эканамічнай і навукова-тэхнічнай сферах жыцця грамадства, і гэта адбываецца на ступені актыўнасці частак яго слоўнікавага запасу. Змены ў сучаснай сістэме беларускай лексікі залежаць, падобна як і ў 20-я гады, ад унутры- і пазамоўных фактараў і выцякаюць з імкнення грамадскасці як мага аддаліцца ад рускай мовы з прыцягненнем ўнутраных моўных рэсурсаў або шляхам запазычання, перш за ўсё польскай і ўкраінскай моў.

Прынятыя скарачэнні:

МБС – Гарэцкі М., Гарэцкі Г. Маскоўска-беларускі слоўнік. – Выд. 2-е, з папр. і вялікімі дадат. – Вільня: Б.в., 1920. – 144 с.

НБМС – Гарэцкі М. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік / Рэд. Я. Станкеўчыка. – Выд. 2-е, стр. – Вільня: Друк. "Віленскага выдавецтва", 1921. – 264 с.

ПРБС – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. – Мінск: Выд. "Белтрэстдрук", 1924. – 261 с.

ПРБС-2 – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. – Выд. 2-е, выпр. і дап. – Мінск: ДВБ, 1926. – 192 с.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд.: М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: Бел. Энцыкл., 1996. – 783 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: Выд-ва "Бел. сав. энцыкл.", 1977-1984. – Т. 1-5.

А. Л. Садоўская

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАФРАЗЕАЛОГІЯ Ў ДЫНАМІЦЫ РАЗВІЦЦА

Тэрмін «этнафразеалогія» ўведзены ў навуковы зварот гомельскім моваведам прафесарам У. І. Ковалем і, як і многія іншыя лінгвістычныя тэрміны, ужываецца на сёння ў некалькіх значэннях. З аднаго боку, У. І. Коваль называе этнафразеалогіяй «частку фразеалагічнага фонду, у якой адлюстравана традыцыйная народная духоўная культура, захаваная ў свядомасці носьбітаў мовы, нягледзячы на супрацьдзеянне з боку хрысціянства і актыўны ўплыў на яе навуковага светапогляду» [18, с. 6]. Этнафраземы, што сталі аб'ектам даследавання ў доктарскай дысертацыі цытаванага аўтара, уяўляюць сабой асобую разнавіднасць нематываваных (семантычна непадзельных) устойлівых

словазлучэнняў, паходжанне якіх звязана з абрадамі, звычаямі, павер'ямі і традыцыйнымі народнымі ўяўленнямі пра з'явы навакольнага свету.

З іншага боку, тэрмін «этнафразеалогія» абазначае «новы лінгвістычны напрамак на сумежжы фразеалогіі і этналінгвістыкі, які вывучае ўстойлівыя словазлучэнні ў этнакультурным аспекце» [22, с. 3 – 5], што і стала аб'ектам увагі ў прапанаваным артыкуле. Такім чынам відавочна, што з'яўленне названага падыходу да аналізу фразеалагічных рэсурсаў звязана найперш з актыўным развіццём у апошнія дзесяцігоддзі такога новага і прыярытэтнага напрамку ў мовазнаўстве, як этналінгвістыка (грэч. *ethnos* – народ + франц. *linguistique* – навука аб мове), які вывучае адлюстраванне ў мове народнага светапогляду, народнай духоўнай культуры. Асабліва цікавіць гэту навуку сувязь адзінак мовы з народнымі павер'ямі, уяўленнямі, звычаямі, абрадамі і г.д.

Узнікненне этнафразеалагічнага кірунку этналінгвістыкі абумоўлена, з аднаго боку, тым, што сфера фразеалогіі валодае магутным культуразнаўчым патэнцыялам і з'яўляецца ўнікальнай крыніцай ведаў пра духоўную культуру народа. Асабліва гэта датычыцца фразеалагізмаў, якія непасрэдна спраецываны на народную культуру і, значыць, у той ці іншай ступені адлюстроўваюць так званае традыцыйнае мысленне – мысленне сістэмнае, зверху індывідуалізаванае, якое аперыруе калектыўным духоўным вопытам. Менавіта таму этналінгвістычная метадалогія стала цалкам натуральнай і арганічнай у даследаванні фразеалагічных рэсурсаў мовы і вывучэнне іх у этналінгвістычным аспекце ўяўляецца даследчыкам ў вышэйшай ступені неабходным. З іншага боку, культурны кантэкст становіцца дадатковай крыніцай, а часта і галоўным крытэрыем як для вызначэння генезісу фразеалагізма, так і для вырашэння многіх іншых лінгвістычных пытанняў: бытавання выразу, развіцця і мадыфікацыі яго пераносных значэнняў (метафарычных, сімвалічных і пад.). Таму этналінгвістычная метадалогія прыдатная і для вырашэння «ўласнафразеалагічнай» праблематыкі.

Падрабязна аналізуючы спецыфіку і стан развіцця сённяшняй айчыннай этналінгвістыкі па напрамках, М. П. Антропаў адзначае, што асабліва плённа ў Беларусі развіваецца менавіта этналінгвістычнае даследаванне фразеалогіі [5], а ў сваім дакладзе «Беларуская этналінгвістыка паміж Масквой і Люблінам» на адной з міжнародных навуковых канферэнцый у Мінску вучоны гаворыць пра тое, што этнафразеалагічны напрамак (поруч таксама са сферамі даследаванняў этналінгвістыкі і фальклору, этналінгвістыкі і міфалогіі) можна лічыць (натуральна, у пэўнай ступені ўмоўна) «ўласна беларускім», у процілегласць іншым напрамкам айчыннай этналінгвістыкі, якія сфарміраваліся і развіваюцца пад уплывам адпаведных «маскоўскіх» і «люблінскіх» кірункаў [4]. Разам з тым, айчынная этнафразеалогія – гэта навука, якая зарадзілася нядаўна і многія праблемы якой яшчэ чакаюць свайго вырашэння, па сёння працягваецца і выпрацоўка інструментарыю і метадалагічных прынцыпаў этнафразеалагічных даследаванняў.

У працах этнафразеалагічнага напрамку культурна-нацыянальная інтэрпрэтацыя фразеалагічных адзінак пачынае даследавацца ў «прасторы народнай мудрасці» [30, с. 8], з улікам сістэмы эталонаў і стэрэатыпаў культурна-нацыянальнай самасвядомасці лінгвакультурнай супольнасці і яе каштоўнасных арыенціраў, у сувязі з народнымі абрадамі, звычаямі, павер'ямі і традыцыйнымі ўяўленнямі пра з'явы навакольнага свету. Фразеалагізмы разглядаюцца як «транслятары культурнай інфармацыі» [38, с. 11], як «своеасаблівыя культурныя знакі», як «спецыфічныя пазнавальныя канструкты» [Петренко, Сурманидзе. Цыт. па: 47, с. 76], якія «па сваёй прыродзе прызначаны не столькі для намінацыі свету, колькі для яго культурнай інтэрпрэтацыі ў знакава-сімвалічнай форме, а падчас і своеасаблівага мадэлявання, бо, як і іншыя факты культурнай творчасці, яны перадаюць не столькі асабісты, індывідуальны, колькі ўніфікаваны погляд на свет» [47, с. 76], калектыўны духоўны вопыт пэўнага народа.

У апошнія дзесяцігоддзі даследаванні ў названым – этнафразеалагічным – напрамку на Беларусі відавочна актывізаваліся. Бадай, самае шырокае асвятленне этнафразеалагічная праблематыка знайшла ў працах У. І. Коваля – прызнанага главы абазначанага кірунку [гл.: 16 – 29 і інш.]. Рускія і беларускія фразеалагізмы, генетычна звязаныя з народна-міфалагічнымі ўяўленнямі пра жывёл, расліны і неадушаўлёныя прадметы, аналізуюцца ў этналінгвістычным аспекце ў яго кнізе «Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях» (1994) [24]. У манаграфіі аўтара «Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение» (1998) [16] і яго дысертацыйнай рабоце [18] праводзіцца сістэмны аналіз фразеалагізмаў, якія адносяцца да сферы народнай духоўнай культуры: устанаўліваецца іх дэрывацыйная база, апісваюцца асноўныя фраземаўтваральныя мадэлі, вызначаюцца суадносіны паміж дэрывацыйнымі заканамернасцямі і характарам семантыкі фразем, што дазваляе, па словах даследчыка, найбольш аб'ектыўна ацэньваць унутраную форму ўстойлівых словазлучэнняў, якія не былі раней прадметам дыяхранічнага аналізу. У манаграфіі «Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение» (2011) [27] аналізуюцца этнафраземы, якія маркіруюць цяжарнасць і роды, паводзіны людзей перад шлюбам і ў шлюбе і шырэй – у шлюбна-эратычнай сферы ўвогуле; этнафраземы, што маркіруюць унутраныя якасці чалавека, яго паводзіны, знешні выгляд, псіхафізічны стан; этнафраземы, якія маюць дачыненне да сферы магічнай дзейнасці, якія рэпрэзентуюць уяўленні пра шчасце і ўдачу, характарызуюць сітуацыю і маркіруюць з'явы прыроды. З пункту гледжання гендарнай лінгвістыкі лексіка-фразеалагічны склад і парэміі рускай, беларускай і іншых славянскіх моў аналізуюцца ў манаграфіі У. І. Коваля «Язык и текст в аспекте гендерной лингвистики» (2007) [28]. Падрабязны разгляд асноўных прац У. І. Коваля, прысвечаных этымалагічнаму аналізу фразеалогіі народнай духоўнай культуры, можна знайсці ў артыкуле вядомага славянскага фразеолага В. М. Макіенкі «Фразеологические этимологии профессора В. И. Коваля: ретроспектива и перспективы» [41].

Непасрэдныя адносіны да этнафразеалогіі маюць даследаванні А. С. Аксамітава, прысвечаныя беларускай фразеалогіі фальклорнага паходжання [гл.: 1 – 3], К. М. Гюлумянц [12], І. Я. Лепешава, Ф. М. Янкоўскага, М. А. Даніловіча [13, 14 і інш.], Т. В. Валодзінай [6, 7 і інш.], А. І. Халыўкі [64 – 66 і інш.], Л. В. Чарнышовай [67, 68 і інш.], Л. І. Козырава [31 і інш.], Г. І. Лапаціна [32 – 34 і інш.], Н. Лыкавай [35], С. М. Прохаравай [48], В. Г. Гаўрыловіч [9], А. М. Воінавай і А. М. Палуян [8], С. В. Галяк [10, 11] і інш. Усходнеславянскія і польскія этнафраземы, суадносныя з канцэптам «дрэва», аналізуюцца ў дысэртацыйнай рабоце і манаграфіі польскай даследчыцы М. Малохі (названыя працы выконваліся на Беларусі) [36]. Беларускія фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам сталі аб'ектам этналінгвістычнага аналізу ў манаграфіі А. Л. Садоўскай [62]. Устойлівыя словазлучэнні ў каляндарна-абрадавым фальклоры (перадусім Гомельшчыны) прысвечаны шэраг прац В. С. Новак [42 – 44 і інш.]. Нацыянальна-культурныя апазіцыі ў ментальнасці беларусаў на матэрыяле беларускіх парэмій і фразеалагізмаў з этналінгвонімамі і тапонімамі разглядаюцца Н. Б. Мячкоўскай [40]. Дарэчы, пад кіраўніцтвам Н. Б. Мячкоўскай за апошнія гады выкананы і абаронены шэраг кандыдацкіх дысэртацый, прысвечаных актуальным аспектам вывучэння фразеалагічных рэсурсаў мовы з пазіцый сучасных падыходаў. Значнае месца займае этнафразеалогія як аб'ект лінгвакультуралогіі ў працах В. А. Маславай [37 – 39].

Карысным для далейшых этнафразеалагічных даследаванняў стаў выдадзены ў 1997 годзе «Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік» (1997) С. Ф. Івановай, Я. Я. Іванова, у якім робіцца спроба адлюстравання адметны ў сучаснай беларускай літаратурнай мове сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай пласт моўных афарызмаў. Як лінгвакраіназнаўчы дапаможнік у склад сваіх артыкулаў слоўнік уключае абавязкова лінгвакраіназнаўчы каментарый, у якім змяшчаецца апісанне тых з'яў побыту і звычаяў, пэўных гістарычных і культурных падзей у жыцці Беларусі, яе прыродна-геаграфічных асаблівасцей і г. д., на падставе якіх склаўся «прататып» моўнага афарызма (яго прамое значэнне). У некаторых выпадках даецца кароткая этымалагічная даведка. Цікавымі ўяўляюцца і іншыя працы Я. Я. Іванова, прысвечаныя нацыянальна-культурнай семантыцы беларускай мовы як аб'екта лінгвакраіназнаўства.

Пытанні даследавання фразеалагічных адзінак у этналінгвістычным аспекце абмяркоўваюцца на міжнародных навуковых канферэнцыях, напрыклад: «Актуальные проблемы славянской фразеологии» (Гомель, 1999); «Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах» (Гомель, 2001; 2003; 2005; 2007); «Славянская фразеология ў сінхроніі і дыяхроніі» (Гомель, 2011); «Актуальные проблемы исследования языка и речи»: секцыя «Этнолингвистика и фразеология» (Мінск, 2001); «Национально-культурный компонент в тексте и языке»: секцыя «Наивная картина мира, отражённая во фразеологии и паремиологии» (Мінск, 1994, 1999, 2005, 2009, 2012); «Язык и социум»: секцыя «Язык и национальная культура» (Мінск,

штогод, пачынаючы з 90-х гадоў XX ст.), «Мова – літаратура – культура»: «Беларуская парэміялогія і фразеалогія на славянскім фоне» (Мінск, 2006); «Славянская фразеалогія і парэміялогія в XXI веку» (Магілёў, 2009) і інш.

Што датычыць развіцця этнафразеалагічных даследаванняў на філалагічным факультэце БДУ ў Мінску, то з 2003 года А. Л. Садоўская кіруе студэнцкім навуковым гуртком “Роднае слова”, у межах якога этналінгвістычны напрамак фразеалагічных даследаванняў знайшоў шырокае асвятленне і практычную рэалізацыю. Так, за гэты час апублікавана вялікая колькасць студэнцкіх навуковых артыкулаў (частка з іх – у сааўтарстве з А. Л. Садоўскай), прадметам увагі якіх становілася, напрыклад, фразеалагічная актыўнасць жывёльнай сімволікі традыцыйнай культуры беларусаў (А. Л. Садоўскай і М. А. Сяброўскай разглядалася сімволіка *каровы / быка (вала)* ў беларускай парэміялогіі і культуры; А. Л. Садоўскай і А. М. Багушэвічам – вобраз *свінні* ў беларускай фразеалогіі; нацыянальна-культурныя канатацыі інсектоніма *пчала* ў беларускай фразеалогіі вылучаны І. Р. Прычынец, а арнітонімаў *голуб* і *ластаўка* – А. Л. Садоўскай разам з яе вучаніцай І. Р. Прычынец і інш.); сімволіка стыхій у беларускіх выслоўях разглядалася А. Л. Садоўскай і А. А. Карп, міфалагічны вобраз сонца ва ўстойлівых моўных выразях беларусаў – Д. П. Сёмухай. Прадметам этналінгвістычнага, лінгвакультуралагічнага і кагнітыўнага аналізу становіліся беларускія фразеалагізмы розных лексіка-семантычных палёў і з рознымі кампанентамі: Н. Ф. Бышкай аналізаваліся фразеалагізмы лексіка-семантычнага поля ‘*п’янства, гарэлка*’, А. Л. Садоўскай і Н. С. Сянько – фраземы лексіка-семантычнага поля ‘*разумовая дзейнасць чалавека*’, А. А. Акушэвічам – парэміі тэматычнага кола ‘*ўзаемаадносіны бацькоў – дзяцей*’; Д. П. Пыхалавай – фразеасемантычнае поле ‘*ступені чалавечага жыцця*’; фразеалагізмы з кампанентамі *Бог, Божы* прааналізаваны А. Л. Садоўскай і Ю. С. Сёмкай, фразеалагізмы з кампанентамі *дом, хата*, а таксама з кампанентамі – назвамі адзення з пазіцыяй адлюстравання ў іх рыс нацыянальнага характару і менталітэту беларусаў даследаваліся С. Самахвалам, некаторыя асаблівасці функцыянавання ўласных асабовых імёнаў у беларускай парэміялогіі апісаны І. В. Змачынскай; бінарныя апазіцыі *дабро / зло* ў складзе беларускай фразеалогіі разгледзела М. А. Бура, *маладосць – старасць* – Дз. С. Суслаў, А. Л. Садоўская і Д. П. Пыхалава (Сёмуха) і інш.

Нарматыўны канон моўнай асобы на матэрыяле беларускай фразеалогіі ў кантэксце біблейскіх заповедзей аналізаваўся Д. П. Сёмухай. Рабіліся захады раскрыцця кагнітыўны патэнцыял беларускіх фразеалагізмаў розных фразеасемантычных палёў і з рознымі кампанентамі. Частка даследаванняў выканана на матэрыяле некалькіх моў у параўнальным аспекце: так, А. Л. Садоўскай і Дз. С. Суславым аналізавалася адлюстраванне гендарных адносін у беларускай, рускай і сербскай парэміялогіі, беларускія і польскія фразеалагізмы гендарнай семантыкі сталі аб’ектам аналізу І. В. Змачынскай, М. А. Сяброўскай даследаваліся беларускія і італьянскія фразеалагізмы з кампанентам-заонімам *кот* у супастаўляльным аспекце, Г. П. Сіроткінай – парэміі лексіка-семантычнага поля “маўчанне” ва ўсходнеславянскіх, чэшскай,

польскай і англійскай мовах і інш. Больш падрабязную бібліяграфію этнафразеалагічных і шырэй – этналінгвістычных даследаванняў, што вядуцца на Беларусі, у тым ліку і навуковых прац ужо названых намі вышэй даследчыкаў, можна знайсці ў манаграфіі А. Л. Садоўскай [62].

З таго ж 2003 года А. Л. Садоўская кіруе на філалагічным факультэце БДУ навуковым семінарам для студэнтаў «Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі», у выніку чаго этнафразеалагічная і шырэй – этналінгвістычная праблематыка знайшла дастаткова шырокае ўвасабленне ў курсавых і дыпломных працах студэнтаў-філолагаў. А. Л. Садоўскай падрыхтаваны таксама шэраг навукова-метадычных публікацый для часопіса «Роднае слова» ў дапамогу студэнтам і школьнікам, якія маюць намер займацца навукова-даследчай працай у галіне фразеалогіі [54, 55, 60, 61 і інш.]. Артыкулы ўключаюць прыкладную тэматыку рэфератаў, дакладаў і навукова-даследчых работ па праблематыцы «Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі» і матэрыялы, а таксама парады для іх паспяховай рэалізацыі і інш.

Такім чынам відавочна, што этналінгвістычны напрамак становіцца адным з прыярытэтных у сучасных фразеалагічных даследаваннях. У межах яго фразеалагізм разглядаецца як вынік і адначасова спосаб культурна-нацыянальнага светабачання, а інтэрпрэтацыя яго семантыкі немінуха прыводзіць даследчыка-этналінгвіста да праблематыкі культурнага кантэксту.

Варта адзначыць, што этналінгвістычны падыход да аналізу фразеалагічных рэсурсаў шчыльна змыкаецца і арганічна пераплятаецца з даследаваннем нацыянальна-культурнай спецыфікі ўстойлівых моўных адзінак з пазіцый кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. Кагнітыўная арыентацыя даследавання фразеалагічнага фонду з’яўляецца прынцыпова новай у вырашэнні наступных тэарэтычных і эксперыментальных задач: «як структураваны змест фразеалагічных адзінак (далей – ФА) і якія спосабы яго фармалізацыі; якім чынам аказваецца «ўплеценай» у «тканіну» моўнага значэння семантыка культуры, г. зн. як знакі культуры – яе ўстаноўкі, стэрэатыпы, эталоны, сімвалы, міфалагемы і інш. – «уваходзяць» у змест ФА; праз якія кагнітыўныя працэдуры кадзіравання і ўспрымання ФА ажыццяўляецца суаднясенне двух кодаў – кода мовы і кода культуры – і як фармалізаваць дадзены працэс; у чым заключаецца культурная своеасаблівасць ФА» [30, с. 3].

Пытанні кагнітыўнага і лінгвакультурнага аспектаў даследавання фразеалагізмаў закранаюцца ў вучэбна-метадычным дапаможніку віцебскіх даследчыц Г. Я. Аксянчук і А. У. Даніч «Изучение фразеологии в ВУЗе» (2003) [46], манаграфіі А. П. Пусташыла «Между сходным и различным. Одно из значений категории сравнения в русских и белорусских паремиях» (2010) [49]. Кагнітыўныя аспекты парэміялогіі і фразеалогіі і нацыянальная карціна свету ў славянскіх мовах стала прадметам увагі Б. Ю. Нормана [45]. Пра спецыфіку кагнітыўнага падыходу да выяўлення нацыянальна-культурнай адметнасці фразеалагізмаў падрабязней гаворыцца ў артыкуле А. Л. Садоўскай «Кагнітыўная арыентацыя фразеалагічных даследаванняў» (2009) [53].

Фразеалагічны фонд мовы даследуецца і ў лінгвакультуралогіі, паколькі большасць устойлівых моўных адзінак перадае стэрэатыпы народнай свядомасці. Тэрмін «лінгвакультуралогія» якраз і ўзнік у сувязі з работамі фразеалагічнай школы В. М. Тэлія і публікацыямі В. В. Вараб'ёва, Ю. С. Сцяпанавы, Н. Д. Аруцёнавай, В. А. Маславай і інш. Цікавым у гэтым плане будзе вучэбна-метадычны дапаможнік віцебскай даследчыцы А. У. Даніч «Менталітэт беларусов и русских (отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии)» (2004) [15]. Глыбокі моўны і культуралагічны аналіз лацінскіх і грэчаскіх фразеалагізмаў, што сталі крыніцай для адпаведных славянскіх, на шырокім гістарычным фоне праводзіцца дацэнтам БДУ Г. І. Шаўчэнка ў яе манаграфіі «Фразеологизмы античного происхождения в славянских языках» (2005) [69]. Спецыфіка лінгвакультурнага падыходу да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы ў параўнанні з этналінгвістычным разглядалася больш дэталёва ў артыкуле А. Л. Садоўскай «Лінгвакультурны падыход да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы» (2008) [54].

Такім чынам, вопыт паглыбленых даследаванняў у галіне фразеалогіі апошніх гадоў сведчыць пра тое, што па-за этналінгвістычным уяўленнем пра мову як духоўную рэальнасць становіцца прынцыпова недасягальнай адэкватная інтэрпрэтацыя сэнсавага зместу фразем і рэканструкцыя іх генезісу. Таму праблема даследавання і эксплікацыі культурна-нацыянальнай спецыфікі ФА, якая вырашалася традыцыйна ў межах гісторыка-генетычнага або культурна-этымалагічнага каментарыя асобных кампанентаў у складзе ФА, перайшла на якасна новы ўзровень яе разгляду, які аб'ядноўвае этналінгвістычную і кагнітыўна-інтэрпрэтатывую парадыгмы сучаснай лінгвістыкі, што маюць адзіную метадалагічную аснову – антрапалагічную.

Літаратура

1. *Аксамітаў, А. С.* Беларуская народная міфалогія як крыніца ўтварэння фразеалагічных адзінак / А. С. Аксамітаў // Problemy frazeologii europejskiej. II : Frazeologia a religia / Pod redakcją A. M. Lewickiego, W. Chlebdy. – Warszawa: Energeia, 1997. – S. 75–84.
2. *Аксамітов, А. С.* Обряд и песня как источник образования фразеологических единиц белорусского языка / А. С. Аксамитов // Acta Balcano-Slavica. XVI. – Warszawa, 1984. – S. 21–31.
3. *Аксамітаў, А. С.* Беларуска-славянскія і беларуска-неславянскія ізафраземы – падабенства і адрозненне / А. С. Аксамітаў // Slavia orientalis. – 1999. – Т. XLVIII, № 2. – S. 269–279.
4. *Антропаў, М. П.* Беларуская этналінгвістыка паміж Масквой і Люблінам // Мова – Літаратура – Культура : V Міжнародная навук. канф., 16–17 лістапада 2006 года, Мінск / да 80-годдзя прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, у аўтарскай рэдакцыі. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 215–219.
5. *Антропов, Н. П.* Белорусская этнолингвистика сегодня : реализация идей / Н. П. Антропов, Т. В. Володина // Etnolingwistika : problemy języka i kultury. – Lublin : Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 2006. – Т. 18. – S. 47–65.
6. *Валодзіна, Т. В.* Да этнакультурнай характарыстыкі прыкметы *голы* / Т. В. Валодзіна // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: материалы V международной науч. конф., 22–23 окт. 2007 г. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2007. – С. 87–91.

7. Валодзіна, Т. В. Каму і з якіх прычын *каўтун завіў* / Т. В. Валодзіна // Славянская фразеологія в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 82–84.
8. Воінава, А. М. Адлюстраванне сямейнай і каляндарнай абраднасці ў беларускіх фразеалагізмах і парэміях / А. М. Воінава, А. М. Палуян // Славянская фразеологія в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 88–91.
9. Гаўрыловіч, В. Г. Унутраны свет чалавека ў заанімнай фразеалогіі (на матэрыяле беларускай, рускай і англійскай моў) / В. Г. Гаўрыловіч // Славянская фразеологія в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 55–59.
10. Голяк, С. В. Этнокультурное своеобразие фразем с зоонимами (на материале сербского и белорусского языков) / С. В. Голяк // Язык и социум : материалы V Междунар. науч. конф., Минск, 3 – 4 дек. 2003 г. : в 2 ч. Ч. 2 / редкол. : Л. Н. Чумак (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2003. – С. 22–25.
11. Голяк, С. В. Сербская и белорусская фразеологія с зоокомпонентом : (зависимости между свойствами фразеологизма и слова-компонента) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.03 / С. В. Голяк; Бел. гос. ун-т. – Минск, 2003. – 126 с.
12. Гюлумянц, К. М. Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков / К. М. Гюлумянц // VIII Междунар. с'езд славистов : доклады. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 27 с.
13. Даніловіч, М. А. Беларуская дыялектная фразеалогія : Яе лексічная аснова. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 271 с.
14. Даніловіч, М. А. Этнакультурная семантыка тапонімаў ў складзе фразеалагізмаў / М. А. Даніловіч // Славянская фразеологія в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 97–100.
15. Данич, О. В. Менталитет белорусов и русских (отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии) : учебно-методическое пособие / О. В. Данич. – Витебск : Изд-во УО “ВГУ им. П. М. Машерова”, 2004. – 84 с.
16. Коваль, В. И. Восточнославянская этнофразеологія : Деривация, семантика, происхождение / В. И. Коваль. – Гомель : ИММС НАНБ, 1998. – 213 с.
17. Коваль, В. И. Славянские этнофраземы, основанные на “синонимичности” и “антонимичности” мифологем / В. И. Коваль // Слово во времени и пространстве : к 60-летию профессора В. М. Мокиенко. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 75–87.
18. Коваль, В. И. Фразеологія народнай духоўнай культуры в деривационно-семантическом аспекте : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01, 10.02.02 / В. И. Коваль – Минск, 1999. – 223 с.
19. Коваль, У. І. Аб некаторых фразеалагічных эўфемізмах у народных песнях пра каханне / У. І. Коваль // Е. Ф. Карский и современное языкознание : материалы IX международных Карских чтений, май 2003 г., Гродно : в 2 ч. – Ч. 2. / редкол. : М. И. Конюшкевич (отв. ред.) [и др.]. – Гродно, 2003. – С. 196–207.
20. Коваль, У. І. Да паходжання фразеалагізма *абое рабое* / У. І. Коваль // Беларуская лінгвістыка. – 1988. – Вып. 33. – С. 44–49.
21. Коваль, У. І. Да паходжання фразеалагізма *рабінавая (вераб'іная) ноч* / У. І. Коваль // Беларуская лінгвістыка. – 1995. – Вып. 43. – С. 38–40.
22. Коваль, У. І. Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце / У. І. Коваль. / XII Міжнар. з'езд славістаў. Доклады. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 1998. – 42 с.

23. Коваль, У. І. Фразема *даць гарбуза* ў этнакультурным аспекце / У. І. Коваль // Весці Акад. навук Беларусі. Сер. грамад. навук. – 1992. – № 3–4. – С. 113–120.
24. Коваль, У. І. Чым адгукаецца слова : Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях / У. І. Коваль. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 48 с.
25. Коваль, В. І. Белорусская народно-песенная фразеология любовно-эротического содержания / В. И. Коваль. // *Frazeologické studie* III. Jozef Mlacek – Peter Ďurčo editori. К 13. Kongresu slavistov v L'ubl'ane. – Bratislava, 2003. – S. 105–115.
26. Коваль, В. І. Слово поведает нам... (Отражение мифологических представлений в лексике русского и белорусского языков) / В. И. Коваль // Материалы к спецкурсу. Составитель В. И. Коваль. – Гомель : Белорусское Агентство научно-технической и деловой информации, 1995. – 70с.
27. Коваль, В. І. Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение / В. И. Коваль. – Минск : РИВШ, 2011. – 196 с.
28. Коваль, В. І. Язык и текст в аспекте гендерной лингвистики : монография / В. И. Коваль. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. – 217 с.
29. Коваль, У. І. Народныя замовы як крыніца ўтварэння этнафразем / У. І. Коваль // «Я блізка стаю да народа ...» : мат-лы навук. чытанняў, прысвеч. Еўдакіму Раманаву / Гом. дзярж. ун-т. – Гомель, 1993. – С. 37–41.
30. Ковшова, М. Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц. (Когнитивный аспект) : дис. ... канд. фил. наук: 10.02.19 / М. Л. Ковшова – М., 1996. – 244 с.
31. Козырев, Л. И. Материалы для историко-этимологического словаря русской архаичной фразеологии : *изабеллов цвет* / Л. И. Козырев // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы междунар. науч. конф., 23–24 ноября 2001 г., Гомель. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2001. – С. 58–63.
32. Лапацін, Г. І. З вопыту этнаграфічнага даследавання дыялектнай фразеалогіі. Фразеалагізмы з кампанентам “свяча” / Г. І. Лапацін // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы V международной науч. конф., 22-23 окт. 2007 г. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред. [и др.]. – Гомель, 2007. – С. 124–129.
33. Лапацін, Г. І. Фразеалагізм *драць курыцу*: этнаграфічны аспект (па матэрыялах этнаграфічных экспедыцый Веткаўскага музея народнай творчасці) / Г. І. Лапацін // Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 120–123.
34. Лапацін, Г. І. Аб змесце фразеалагізма *страшны суд* (на матэрыяле традыцыйнай культуры Веткаўшчыны) / Г. І. Лапацін // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы междунар. науч. конф., 23–24 ноября 2001 г., Гомель. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2001. – С. 126–129.
35. Лыкова, Н. Н. Фразеологизмы русского языка, основанные на представлении о магическом завязывании / Н. Н. Лыкова // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы междунар. науч. конф., 23–24 ноября 2001 г., Гомель. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2001. – С. 129–132.
36. Малоха, М. Фразеологизмы с концептом ‘дерево’ в зеркале народной культуры / М. Малоха. – Мінск : Тэхналогія, 1998. – 140 с.
37. Маслава, В. А. Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы ФА / В. А. Маслава // Веснік Бел. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія, журналістыка, педагогіка. – 1996. – № 2. – С. 65–68.
38. Маслова, В. А. Введение в лингвокультурологию : учебное пособие / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
39. Маслова, В. А. О роли этнокультурных факторов в формировании семантики славянской фразеологии / В. А. Маслова // Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : матэрыялы IV міжнар. навук. канф.,

Віцебск, 22 – 24 крас. 1997 г. : у 3 ч. / Віцебск. дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава. – Віцебск, 1997. – Ч. 2. – С. 323–327.

40. Мечковская, Н. Б. Национально-культурные оппозиции в ментальности белорусов (на материале белорусских паремий и фразеологизмов с этнолингвонимами и топонимами) / Н. Б. Мечковская // Встречи этнических культур в зеркале языка : в сопоставительном лингвокультурном аспекте. – М. : Наука, 2002. – С. 215–229.

41. Мокиенко, В. М. Фразеологические этимологии профессора В. И. Коваль: ретроспектива и перспективы // Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 5–13.

42. Новак, В. С. Устойлівыя словазлучэнні і звязаныя з імі міфалагічныя ўяўленні ў абрадавым фальклору Брагіншчыны // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы V международной науч. конф., 22–23 окт. 2007 г. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред. [и др.]). – Гомель, 2007. – С. 156–160.

43. Новак, В. С. Семантыка ўстойлівых словазлучэнняў у каляндарна-абрадавым фальклору Гомельшчыны / В. С. Новак // Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей. Вып. 1 / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 138–141.

44. Новак, В. С. Лакальныя формы этнафразеалагізмаў паслявясельнай абраднасці на Гомельшчыне / В. С. Новак // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы междунар. науч. конф., Гомель, 23 – 24 ноября 2001 г. / Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель, 2001. – С. 143–148.

45. Норман, Б. Ю. Когнитивные аспекты паремиологии и национальная картина мира в славянских языках / Б. Ю. Норман // Славянский вестник / Московский гос. ун-т имени М. В. Ломоносова, филол. фак-т, кафедра слав. филологии; под ред. Н. И. Ананьевой, З. И. Карцевой. – М., 2004. – Вып. 2 : К 70-летию В. П. Гудкова. – С. 246–256.

46. Оксенчук, А. Е. Изучение фразеологии в ВУЗе : учебно-методическое пособие / А. Е. Оксенчук, О. В. Данич. – Витебск, 2003. – 76 с.

47. Подюков, И. А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии : дис. ... д-ра филологич. наук : 10.02.01 / И. А. Подюков. – Пермь, 1996. – 382 с.

48. Прохорова, С. М. Сопоставительный анализ русских и белорусских фразеологизмов с компонентами *душа, тоска, судьба* / С. М. Прохорова // Национально-культурный компонент в тексте и в языке : материалы докладов III Междунар. науч. конф., 7–9 апреля 2005 г., г. Минск : в 3 частях / редкол. : А. В. Зубов, С. М. Прохорова (отв. ред.) [и др.]. – Ч. 1. – Минск, 2005. – С. 31–36.

49. Пустошило, Е. П. Между сходным и различным. Одно из значений категории сравнения в русских и белорусских паремиях : монография. / Е. П. Пустошило. Гродно : ГрГУ, 2010. – 196 с.

50. Садоўская, А. Л. Сімволіка стыхій у беларускіх выслоўях : вада / А. Л. Садоўская, А. А. Карп // Язык и социум : материалы VII Междунар. науч. конф., Минск, 1–2 дек. 2006 г. : в 2 ч. / под общ. ред. Л. Н. Чумак. – Ч. 2. – Минск, 2007. – С. 43–46.

51. Садоўская, А. Л. Адлюстраванне гендарных адносін у беларускай, рускай і сербскай парэміялогіі / А. Л. Садоўская, Дз. Суслаў // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 6 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 2007. – С. 116–121.

52. Садоўская, А. Л. Беларуская фразеалогія як аб’ект лінгвакраізнаўства / А. Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 6 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 2007. – С. 108–116.

53. Садоўская, А. Л. Кагнітыўная арыентацыя фразеалагічных даследаванняў / А. Л. Садоўская // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 8 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 2009. – С. 141–145.

54. Садоўская, А. Л. Лінгвакультурны падыход да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы / А. Л. Садоўская // Роднае слова. – 2008. – № 8. – С. 44–46.

55. Содоўская, А. Л. Нацыянальна-культурны кампанент беларускай фразеалогіі / А. Л. Содоўская // Роднае слова. – 2008. – № 2. – С. 42–46.
56. Содоўская, А. Л. Птушка ў фразеалогіі і народнай культуры беларусаў / А. Л. Содоўская // Роднае слова. – 2002. – № 12. – С. 70–72.
57. Содоўская, А. Л. Сімволіка *вераб'я* ў беларускай фразеалогіі і парэміялогіі / А. Л. Содоўская // Веснік Бел. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія, журналістыка, педагогіка. – 2001. – № 1. – С. 68–72.
58. Содоўская, А. Л. Сімволіка каровы / быка (вала) ў беларускай парэміялогіі і культуры / А. Л. Содоўская, М. А. Сяброўская // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі : зб. арт. / навук. рэд. Р. М. Кавалёва, В. В. Прыемка. – Вып. 2. Мінск, 2005. – С. 43–50.
59. Содоўская, А. Л. Фразеалагізмы з кампанентамі *Бог, божы* / А. Л. Содоўская, Ю. С. Сёмка // Роднае слова. – 2009. – № 9. – С. 49–51.
60. Содоўская, А. Л. Фразеалогія ў кантэксце культуры : сучасныя падыходы да вывучэння (этналінгвістычны) / А. Л. Содоўская // Роднае слова. – 2008. – № 4. – С. 35–39.
61. Содоўская, А. Л. Фразеалогія ў кантэксце культуры : практычныя заданні / А. Л. Содоўская // Роднае слова. – 2008. – № 9. – С. 70–74.
62. Содоўская А. Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове : этналінгвістычны аспект : Манаграфія. – Мінск : Издательский центр БГУ, 2011. – 271 с.
63. Содоўская А. Л. *Дарога* ў беларускай фразеалогіі // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 11. – Мн.: РІВШ, 2012. – С. 77 – 81.
64. Холявко, Е. И. Вторичные номинации с исходным значением “кривой, гнутый” в рус. и бел. языках : (На этнокультурном фоне) : автореф. ... дис. канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.02 / Е. И. Холявко; Бел. гос. ун-т. – Минск, 1995. – 20 с.
65. Холявко, Е. И. Отражение мотива кривизны во вторичной семантике русского и белорусского слова / Е. И. Холявко. – Гомель : ГГУ, 2002. – 175 с.
66. Холявко, Е. И. Черта с два / Е. И. Холявко // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы междунар. науч. конф., 23–24 ноября 2001 г., Гомель. / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2001. – С. 160–162.
67. Чернышева, Л. В. Культурная информация в русской паремиологии / Л. В. Чернышева // Национально-культурный компонент в тексте и в языке : материалы докладов III Междунар. науч. конф., 7–9 апреля 2005 г., г. Минск : в 3 частях / редкол. : А. В. Зубов, С. М. Прохорова (отв. ред.) [и др.]. – Ч. 2. – Минск, 2005. – С. 138–140.
68. Чернышева, Л. В. Сопоставительный анализ русских и белорусских фразеологизмов с компонентом *порог* / Л. В. Чернышева // Актуальные проблемы славянской фразеологии : материалы Междунар. науч. конф., Гомель, 16–17 ноября 1999 г. / Гомел. гос. ун-т, Общество К. Туrowsкого. – Гомель, 1999. – С. 49–51.
69. Шевченко, Г. И. Фразеологизмы античного происхождения в славянских языках / Г. И. Шевченко. – Минск : БГУ, 2005. – 211 с.

Г.Д. Содоўская¹¹

БЕЗЭКВІВАЛЕНТНЫЯ СЛОВЫ Ў СКЛАДЗЕ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ ВЫРАЗАЎ

Безэквівалентныя словы – гэта словы, да якіх нельга знайсці ў іншых мовах аднаслоўныя эквіваленты. Прыкладзём некалькі беларускіх слоў, якія

¹¹ Студэнтка 2 курса спецыяльнасці «Рамана-германская (італьянская) філалогія», навуковы кіраўнік дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы А.Л. Содоўская.

з’яўляюцца безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні і зафіксаваны ў “Слоўніку беларускай безэквівалентнай лексікі” І. Р. Шкраба: *адвячоркам* (в предвечернее время), *блінцоўка* (небольшая дежа, предназначенная для замешивания теста), *бусянка* (гнездо аиста), *калядніца* (рождественская пора, рождественская ночь), *руплівец* (прилежный, старательный человек), *бярозавік* (напиток из березового сока), *заскварыць* (заправить жареным салом), *рунець* (покрываться озимыми всходами) і інш.

У безэквівалентную лексіку ўключаюцца і так званыя *экзатызмы* – “назвы прадметаў і паняццяў, характэрныя для духоўнай культуры і матэрыяльнага побыту народа, а таксама абумоўленыя асаблівасцямі прыроднага і геапалітычнага становішча краіны” [6, с. 5]. Дакладней, гэта назвы тых прадметаў і з’яў рэчаіснасці, якія характарызуюць бытавыя, сацыяльныя, культурныя, экалагічныя і іншыя ўмовы жыцця толькі аднаго народа і адсутнічаюць у іншага. Адзнаку нацыянальнага, мясцовага, гістарычнага або фальклорна-міфалагічнага каларыту нясуць у сабе, напрыклад, такія беларускія назвы і звароты, як *васпан*, *ягамосць*, *верашчака*, *ваўкалак*, *рэзгіны* і інш. Экзатызмы і этнаграфізмы не столькі раскрываюць або тлумачаць чужую культуру, колькі сімвалізуюць яе.

Храналагічныя экзатызмы называюцца *гістарызмамі*, напрыклад: *паншчына* (крепостное право), *дзядзькаванне* (старый обычай белорусских панов отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи), *войтаўства*, або *вайтоўства* (должность войта, а также работа, связанная с исполнением обязанностей войта), *староства* (1. Имение, предоставленное в распоряжение феодала Великого Княжества Литовского королем или князем. 2. Администрация воеводства в буржуазной Польше), *маршалак* (предводитель дворянства) і інш. Да гістарызмаў таксама складана падабраць адпаведнік у іншай мове, але яны слухна лічацца ключом да разумення культурнай мінуўшчыны.

Ва ўстойлівых выразах беларусаў прадстаўлены безэквівалентныя словы розных лексіка-семантычных груп.

Так, у прымаўках і прыказках, вылучаных намі з парэміялагічных і фразеалагічных даведнікаў, маюць месца словы, якія абазначаюць пэўнае дзеянне, працэс і, натуральна, найчасцей перадаюцца дзеясловамі і аддзеяслоўнымі назоўнікамі. Сярод іх, напрыклад, – наступныя.

Хто ўлетку балюе, той ўзімку галадуе – руск. *Кто спит весной, плачет зимой. Балявалі, гулялі, пакуль голяя не сталі* = *За баляваннем бывае галадаванне* – руск. *Пить да гулять – добра не видать. Баляваць* – проводить время (веселиться) на балу, часта ўжываецца ў значэнні “праздно проводить время” [7, с. 31].

Хто замоладу не працуе, той на старасць жабруе = *Змоладу банкетавалі, а пад старасць жабравалі* – руск. *Гулять смолodu – помирать под старость с голоду. Лепей жабраваць, чым красці* – руск. *Лучше по миру собирать, чем чужое брать. Жабраваць* – собирать милостыню, просить подаяния [7, с. 84]. *Банкетавець* – принимать участие в банкете [7, с. 32].

Тыдзень з алеем, тыдзень *галеєм* = Дзень з алеем, а тры дні *галеєм* – руск. *Перебиваться с хлеба на квас*. **Галець** – становіцца голым; выглядае пустым, голым [7, с. 57].

З дужым не *дужайся* – з багатым не судзіся. **Дужацца** – меріцца сіламі [7, с. 81].

Хто *прастуге*, той дома не начуге. **Праставаць** – ідці напярмк, не сворачыва [7, с. 255].

Блізка відаць, ды далёка **дыбаць** – руск. Глазам видно, да ногам обидно. **Дыбаць** – ідці размеренно і важна; ідці неуклюже [7, с. 82].

Хто каго любіць, той таго і **чубіць** = Хто любіцца, той **чубіцца** – руск. *Милые бранятся – только тешатся; Кого любят, того и бьют*. **Чубіць і чубіцца** – трэпаць (друг друга) за чуб, хохолок [7, с. 304]. Відавочна, што ў дадзеным кантэксце дзеясловы ўжываюцца ў пераносным значэнні: тузаць каго-небудзь за валасы; біць, лупцаваць [1, с. 144].

Без радасці **любіліся**, без смутку **разлучыліся**. **Любіцца** – любіць друг друга [7, с. 155].

Жыццё **крынічыць** – руск. Жизнь бьет ключом. **Крынічыць** – біць ключом [7, с. 142].

І мы не абораю хлеб **кроім** – руск. И мы не лыком шиты. **Кроіць** – отрезать части от целого или разрезать на куски чем-либо острым [7, с. 140].

У **залёты** хадзіць = руск. Подбивать клинья. Хіба чорт задумаў гэтыя **залёты**: ані ўночы сну, ані ўдзень работы. **Залёты** – ухаживание за женщиной [7, с. 95].

Ад вялікіх **любошчаў** сабачае разбежышча; Праз тыя **любошчы** не раз кій паломіць косці. **Любошчы** – любовныя адношэння, любовныя прыключэння [7, с. 155].

Гасціны правіць, **злажыўшы** рукі = *Вочы зачыніліся* – руск. *Закроет (смежит) глаза*. **Гасціны** – прэбыванне в гостях [7, с. 61].

Не столькі той брагі, колькі **звягі** – руск. Визга много, а шерсти нет. **Звяга** – 1. Надоедливый лай собаки. 2. Назойливое приставание с просьбами, упреками, угрозами. 3. Надоедающий своим ворчаньем [7, с. 109].

У **глум** пайсці = *На пык з'ехаць* – руск. *Пойти насмарку* = *Пойти прахом*. **Глум** – напрасная трата, порча [7, с. 64].

Празыла ў бяздоллі ад рання да **змяркання**. **Змярканне** – наступленне сумерек [7, с. 114].

Усяе **талакі** – свае дзве рукі – руск. Один-одинешенек. **Талака** – коллективная помощь, работа сообща [7, с. 276].

Комплекс ўстойлівых выразаў утрымліваюць у сабе найменні прадстаўнікоў расліннага і жывёльнага свету – гэта назвы раслін і іх частак, назвы жывёл і іх характарыстыкі. Напрыклад: Ад **жыгучкі** трымай далей ручкі – руск. Не ходи близ огня: опалишься; с огнём не шути, с водой не дружись. **Жыгучка** – жгучая крапива [7, с. 87].

Не па рэпачцы **націнка**, не па дзевачцы дзяцінка – руск. Не по голове шапка. **Націна** – стебли огородной травы [7, с. 177].

Баязліваму і корч – мядзведзь – руск. *Трусливому зайке и пенек* – волк. **Корч** – 1. Вывернутый из земли с корнями пенёк (у дадзеным выпадку). 2. Абл. Куст картофеля, лука и др., вывернутый из земли [7, с. 137].

З вялікага гурту выбраў сабе курту – руск. *Много выбирать – женатым не бывать*. **Курта** – куцая собака [7, с. 146].

Бачыў Бог, што не даў свінні рог, бо ўвесь свет паарала б: што лычом – дык лычом, а рэшту – рагамі; Паніч – свіны лыч. Лыч – свиное рыло [7, с. 154].

З паршывай авечкі хоць поўсці клок. **Поўсць** – шерсть животного [7, с. 224].

Высока ляціць вырай – *высокі вырасце і авёс*. **Вырай** – 1. Тёплые страны, куда летят зимовать перелетные птицы. 2. Осенний отлет птиц в теплые края. 3. Стая перелетных птиц [7, с. 52]. Менавіта ў апошнім значэнні слова ўжываецца ў прыведзеным выразе.

Асобна вылучым групу фразеалагічных выразаў, якія ўтрымліваюць указанне на хатнюю рэч або іншы прадмет побыту, а таксама прылады і інструменты працы, абазначаныя безэквівалентнымі лексемамі: *Трапіцца на вяку варыць капусту і ў гляку* – руск. *Век долог – всем полон. Маеш дачку – май і гарэлачку ў глячку*. **Гляк** – глиняный горшок с выпуклыми боками и коротким узким горлом [7, с. 52]. У сваю чаргу выразны нацыянальна-культурны каларыт, на нашу думку, мае ў гэтым выразе і лексема *капуста* (хоць яна і не фіксуецца ў слоўніках як безэквівалентная ў рускамоўным дачыненні, а перакладаецца на рускую мову як *щи*) – вараная страва з аднайменнай агародняй расліны. Капуста (капуснік) – традыцыйная ежа беларускага селяніна, неад’емны прадукт харчавання. Варыцца з дробна пакрышанай капусты, дадаюцца прыправы і бульба. Гатуюць з мясам або заскварваюць. Даўней у капусту дадавалі муку (рабілі “закалоту”), каб менш спажываць хлеба, якога заўжды не хапала. Увесь асенне-зімовы сезон сялянскі абед не абыходзяўся без вадкіх (першых страў) з гэтай гародніны, якая і дала ім назву “капуста” [1, с. 154].

На Беларусі і пчолы як гусі, рэзгінамі мёдносяць – руск. *У нас на Рязани и свинья в сарафане*. **Рэзгіны** – приспособление в виде веревочной сетки на деревянных дугах для переноса сена, соломы [7, с. 252]. Блізкім па значэнні да прыведзенага выразу з’яўляецца прымаўка *У роднай старонцы самі мелюць жаронцы*, якая таксама ўтрымлівае ў сваім складзе безэкв. слова **жаронцы**. *Круці жорны пільна, то й тут будзе Вільня* – руск. *Терпенье и труд всё перетрут*. **Жорны** – ручная мельница [7, с. 87].

Язык ходзіць як мянташка па касе = *Язык як мянташка* – руск. *Слаб на язык*. **Мянташка** – нажатная лопатка для точки косы; **мянташыць** – точить косу с помощью с помощью специальной ножедачной лопатки (мянташкі) [7, с. 166].

Шэраг парэміялагічных адзінак утрымліваюць безэквівалентныя назвы прадуктаў для харчавання чалавека або кармоў для жывёл: *Намачаешся ў яго вераішчакі, як цыган шылам* = *Снегу на Каляды не дапросішся* – руск. *Зимой снегу не выпросишь*. **Вераішчака** – жидкое мучное блюдо [7, с. 44].

Лахман не адзежа, **зацірка** не ежа – руск. Курица не птица – баба не человек. **Зацірка** – мучная похлебка, приготовленная на воде или молоке [7, с. 105].

Тыдзень з **алеем**, тыдзень галеем = Дзень з **алеем**, а тры дні галеем – руск. Перебиваться с хлеба на квас. **Алей** – подсолнечное масло [7, с. 22].

Чым такі скорам, дык лепш **нішчымніца**; У голад і **нішчымнае** смачна есці – руск. Голодному Федоту и пустые щи в охоту. **Нішчымніца** – постная еда; **нішчымны** – ничем не сдобренный, без ничего (о еде) [7, с. 182 – 183].

Што кажух, то не вата, (а) што капуста, то не **гарбата**. **Гарбата** – чай, заваренных на травах [7, с. 59]. Хаця, як ведаем, у маўленчай практыцы сённяшніх беларусаў лесема **гарбата** ўсё часцей ужываецца як абсалютны сінонім да слова **чай**.

Бачыць котка **лой**, ды не ёй – руск. Хорош кус, да не для наших уст. Ні **лой** ні мяса, горай дурня Апанаса = Ні **лой** ні масла – руск. Ни рыба ни мясо. **Лой** – нутряной говяжий или бараний жир [7, с. 153].

Языкае **мліва** не гадзіва – руск. Языком молоть – не дрова колоть. Шмат дзіва, але мала **мліва** – руск. Визга много, а шерсти нет. **Мліва** – смолотое зерно [7, с. 162].

Кось-козь да **аброку**, а потым кіем па боку. **Аброк** – корм для лошадей [7, с. 14].

Пэўная колькасць беларускіх выказаў з безэквівалентнымі лексемамі змяшчае назвы, якія называюць або характарызуюць чалавека з розных бакоў, яго статус у соцыуме ці сямейна-родавых стасунках, яго ўнутраны стан і інш. Сярод іх мы вылучылі наступныя. **Голад не дзядзіна**, з'ясі і крадзена – руск. Голод не тетка, пирожка не подсунет; Голод закона не знает, а через шагает; Голод крадет, а нужда лжет. **Дзядзіна** – жена дяді [7, с. 77]. Добры чалавек копамі сваіх **дружбакоў** не падлічвае. **Дружбак** – закадычны друг [с. 80]. **Прымачы хлеб** – сабачы. **Прымацкі і прымачы** – свойственный, принадлежащий примачу [7, с. 237]. Каваль кве, **каваліха** няе. **Каваліха** – жена кузнеца [7, с. 122].

Група беларускіх парэмій утрымлівае ў сваім складзе ветлівыя звароты да пэўных узроставак або сацыяльных катэгорый людзей. Сярод іх наступныя: Вучыся, **нябожа**, вучэнне паможэ – руск. Грамоте учиться – всегда пригодится. Памажы Божа, але й ты не ляжы, **нябожа** = Працуй, **нябожа**, то і Бог паможэ – руск. На Бога надейся, а сам не плошай. На табе, **нябожа**, што мне нягожа – руск. На, боже, что нам негоже. **Нябожа (нябога, нябож)** – добродушное обращение с оттенком ласкательности, сочувствия (часто к младшему по возрасту) [7, с. 184].

Я **вашаць**, і ты **вашаць**, а хто ж нам хлеба напашаць – руск. Ты сударь, и я сударь, а кто же присударивать станет. **Вашаць (вашэць)** – форма вежливого обращения к шляхтичу [7, с. 44].

Мялі, **васпане**, пакуль язык прыстане – руск. Мели, Емеля, твоя неделя. **Васпан** – 1. Форма вежливого обращения к шляхтичу (у дадзеным выпадку). 2. Почтительное обозначение какой-либо особы мужского пола [7, с. 43].

Шэраг безэквівалентных слоў, якія сталі кампанентамі беларускамоўных выразаў, можна аднесці да абстрактных, адцягненых паняццяў у іх шырокім сэнсе, напрыклад: *Не ў гуморы* – руск. *Не в духе. Гумор* – хорошее состояние души; состояние души [7, с. 69]. *Клёку ў галаве не мае* – руск. *Без царя в голове; не все дома. Клёк* – здравый смысл [7, с. 133].

Група парэмій утрымлівае ў сваім складзе безэквівалентныя ў рускамоўным дачыненні назвы рэлігійных і народных святаў: *Не заўсягды яды, як на Дзяды, а працы як у нядзелю; Не заўсягды як на Дзяды* – руск. *Не все коту масленица. Дзяды* – древний обряд поминания умерших, день этого поминания [7, с. 78]. *Глянё на мяне, на фэст ідучы, убач мяне і лён тручы. Фэст* – церковный престольный праздник; вообще праздник с ярмарками и играми [7, с. 291].

Засведчаны намі ў прааналізаваных моўных формах і лексічныя адзінкі іншых семантычных груп (адзінкавыя), напрыклад, назвы адзення, часткі збудаванняў, найменні міфічных істот, гістарычных рэалій і інш. *Няма тае хусты, каб завязаць людзям вусты* – руск. *На чужой роток не накинешь платок*. Нягледзячы на тое, што ў прыведзеным парэміялагічным аналогу рускай мовы *хуста* перакладаецца адным словам *платок* (бел. *хустка*), мы прыводзім выраз з названай лексмай з прычыны яе фіксацыі ў слоўніку І. Р. Шкраба: *хуста* – большой головной платок [7, с. 296].

Муру не прабіць галавой = *Муру галавой (ілбом) не разаб'еш* = *Хоць лоб і медны, але мур каменны. Мур* – 1. Каменная или кирпичная стена (у дадзеным выпадку). 2. Каменное или кирпичное здание [7, с. 164].

Спрыкрыцца, як ваўкалака – руск. *Надоестъ хуже горькой редьки. Ваўкалака* – мифическое существо, согласно поверью, человек, способный принимать облик волка [7, с. 44].

Ісці як на панишчыну – руск. *Идти (плестись) нога за ногу. Панишчына* – крепостное право [7, с. 202].

Прыску падсыпаць – руск. *Подсыпать масла в огонь. Прысак* – горячая зола [7, с. 52].

Варта адзначыць, што ў арсенале прааналізаваных намі фразеалагічных (у шырокім плане разумення) адзінак маюцца выразы з адметнымі беларускімі лексэмамі, якія, па нашым меркаванні, можна было б палічыць безэквівалентнымі, аднак яны не фіксуюцца ў слоўніках безэквівалентнай лексікі. Прывядзём некалькі прыкладаў устойлівых адзінак з такімі лексэмамі. Напрыклад, *З няпрошаным госцем не рукаюцца* – руск. *Незванный гость хуже татарина*. Дзеяслоў *рукацца*, на нашу думку, магчыма дакладна (з улікам яго ўнутранай формы) перакласці на рускую мову толькі словазлучэннем: *здороваться за руку*, или *пожимать друг другу руку при встрече*. *Няма злей асенняй мухі і дзеўкі векавухі*. Назоўнік *векавуха* перакладаецца на рускую мову апісальным словазлучэннем *старая дева*.

Прыцягнулі нашу ўвагу і шматлікія ўстойлівыя моўныя формы з кампанентам *трасца*: *Вочкі глядзяць, ды трасцы з'ядзяць* – руск. *Видит око, да зуб неймет*; *На назе бот рыпіць, а ў гаршку трасца кіпіць* – руск. *На пузе шелк*,

а в пузе – шелк; Чатыры вокі мае, ды **трасцу** бачыць – руск. Глаза по ложке, да не видят ни крошки; **Трасца** табе ў бок – руск. Чтоб ты лопнул; **Трасцу (трасцы)** сханіць – руск. Получить кукиш с маслом; **Трасца** твай галаве – руск. Ни дна тебе ни покрывки; **Трасцы** з макам = *Хваробы з трасцаю* – руск. Кукиш с маслом. Лексема *трасца* не зафіксаваная ў слоўніках безэквівалентнай лексікі беларускай мовы ў рускамоўным дачыненні І. Р. Шкраба, але выразна вылучаецца ў складзе шматлікага кола фразеалагізмаў і не знаходзіць у іх ніводнага аднаслоўнага дакладнага эквівалента. У Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы да слова *трасца* даецца паметка “размоўн.” і ўказваецца, што ў пераносным сэнсе яно ўжываецца з адмоўным адценнем пры абазначэнні чаго-н. няпэўнага, невядомага і пад., а таксама ўжываецца як лаянкавае слова [5, с. 661].

Такім чынам, безэквівалентныя словы розных лексіка-семантычных груп і рознай часцінамоўнай прыналежнасці нярэдка выступаюць у якасці кампанентаў беларускіх фразеалагічных адзінак, падкрэсліваючы такім чынам іх нацыянальна-культурную спецыфіку і каларыт. Перакладаюцца на рускую мову такія ўстойлівыя выразы найчасцей аналагамі з падобнай або рознай структурна-граматычнай арганізацыяй і розным кампанентным складам.

Літаратура

1. Іванова, С. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С. Іванова, Я. Іваноў. – Мінск : Бел. Фонд Сораса, 1997. – 262 с.
2. Ліцвінка, В. Д. Слова міма не ляціць: Беларус. нар. прыказкі і прымаўкі / В. Д. Ліцвінка, Л. А. Царанкоў. – Мінск : Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
3. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
4. Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : БелЭН, 2005. – 784 с.
6. Шкраба, І. Р. Самабытнае слова: Слоўнік безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). – Мінск : БелЭн, 1994. – 223 с.
7. Шкраба, І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 320 с.

Т.Л. Чахоўская

МЭТЫ І ЗАДАЧЫ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ЯК ЗАМЕЖНАЙ

Мэта навучання мове – гэта запланаваны вынік дзейнасці па авалоданні мовай, які дасягаецца пры дапамозе адпаведных прыёмаў, метадаў і сродкаў навучання.

Мэты навучання вызначаюцца запатрабаваннямі грамадства, зацікаўленага ў падрыхтоўцы ўсебакова развітага спецыяліста, які добра валодае абранай ім спецыяльнасцю, і сфармуляваны ў Законе «Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь». Закон арыентуе сярэднія і вышэйшыя адукацыйныя ўстановы на

падрыхтоўку навучэнца да інтэграцыі ў сістэмы нацыянальнай і сусветнай культур.

Мэты навучання павінны адпавядаць сацыяльным запытам грамадства і адначасова быць рэальнымі для дасягнення навучэнцамі ў пэўных умовах навучання. Як кампанент сістэмы навучання, мэты ўплываюць на выбар зместу, метадаў, сродкаў, арганізацыйных форм навучання, што дае падставы адносіць іх да базісных катэгорый методыкі і адначасова аднаго з вядучых кампанентаў сістэмы навучання.

У лінгваметодыцы традыцыйна вылучаюцца тры мэты навучання: *практычную, агульнаадукацыйную, выхаваўчую і развіццёвую*. У спецыяльнай літаратуры апошніх гадоў гаворка ідзе яшчэ пра адну мэту навучання – *стратэгічную (глабальную)*, якая з’яўляецца адлюстраваннем сацыяльных інтарэсаў грамадства ў адносінах да навучэнцаў.

Сутнасць стратэгічнай мэты заключаецца ў фарміраванні ў працэсе навучання мове другаснай моўнай асобы, г.зн. такога ўзроўню валодання мовай, які ўласцівы носьбіту мовы (моўнай асобы) з пункту гледжання магчымасцей яе выкарыстання ў рэальнай камунікацыі. Тэрмін «другасная моўная асоба» быў уведзены ў навуковы ўжытак Ю.М. Каравулавым (1987) і ўзыходзіць да паняцця «моўная асоба», упершыню выкарыстанаму В.У. Вінаградавым (1930).

Такім чынам, калі пад моўнай асобай маецца на ўвазе носьбіт мовы, які характарызуецца на аснове аналізу створаных ім тэкстаў з пункту гледжання адлюстравання ў іх навакольнага свету, то пад другаснай моўнай асобай маецца на ўвазе чалавек, які валодае замежнай для яго мовай з пункту гледжання адпаведнасці яго маўленчых твораў нормам гэтай мовы. Пры гэтым у структуры другаснай моўнай асобы можна вылучыць тры ўзроўні: 1) вербальна-семантычны (веданне сістэмы мовы і ўменне ёю карыстацца ў розных сітуацыях зносін; 2) кагнітыўны (веданне паняццяў, ідэй, уяўленняў, якія складаюцца ў карціну свету; 3) прагматычны (магчымасць рэалізаваць свае мэты, матывы, інтарэсы ў працэсе маўленчай дзейнасці).

Такім чынам, стратэгічная мэта навучання накіравана на фарміраванне ў навучэнца рыс другаснай моўнай асобы, а іх сфарміраванасць дазваляе навучэнцу ўдзельнічаць у міжкультурных зносінах на ўзроўні носьбіта мовы і павялічваць узровень такіх зносін як на аўдыторных занятках з выкладчыкам, так і ў працэсе самападрыхтоўкі. Формы, спосабы і кірункі такога самаўдасканалення закладзены ў дакуменце, распрацаваным Саветам па культурным супрацоўніцтве Еўрасаюза – «Еўрапейскім моўным партфелі» (Страсбург, 1997). Гэты дакумент прапануе кожнаму чалавеку зафіксаваць свой вопыт у вывучэнні мовы і дасягнуты ўзровень валодання мовай (што важна, напрыклад, пры прыёме на працу ці вызначэнні формы павышэння кваліфікацыі), а таксама: а) стымулюе і ўмацоўвае жаданне вывучаць мовы на працягу ўсяго жыцця; б) спрашчае планаванне навучальнага працэсу, кантроль за ім і ацэнку ўзроўню валодання мовай як самімі навучэнцамі, так і ўсімі зацікаўленымі ў гэтым асобамі.

Усё гэта дазваляе разглядаць стратэгічную мэту навучання ў якасці вядучай у парадыгме мэт навучання:

Стратэгічная мэта → Практычная мэта → Агульнаадукацыйная мэта → Выхаваўчая мэта → Развіццёвая мэта

Заўважым, што на працягу развіцця методыкі пытанне аб тым, якая мэта навучання з'яўляецца вядучай, вырашалася неадназначна. Так, у XIX – пачатку XX стст. у якасці вядучай разглядалася агульнаадукацыйная мэта навучання мове, паводле якой вывучэнне замежнай мовы ў школе выконвала задачу развіцця лагічнага мыслення і пашырэння інтэлекту навучэнцаў. Таму асноўным аб'ектам навучання былі граматыка і трэніроўка ў чытанні і перакладзе тэкстаў. Для гэтага шырока выкарыстоўваўся граматыка-перакладны метады. Характэрна ў гэтай сувязі выказванне К.Д. Ушынскага, які наступным чынам вызначаў мэты навучання замежным мовам: «Галоўнай мэтай вывучэння кожнай замежнай мовы павінна быць знаёмства з літаратурай, потым разумовая гімнастыка і, нарэшце, ужо, калі магчыма, практычнае авалоданне замежнай мовай».

Як вынікае з гэтага выказвання знакамітага педагога, ён, як і шматлікія яго сучаснікі, мэту навучання замежнай мове бачыў першым чынам у адукацыі і развіцці навучэнцаў сродкамі замежнай мовы.

У другой палове XIX ст. у сувязі з павелічэннем запатрабаванняў у практычным валоданні замежнай мовай у якасці вядучай прапануецца практычная мэта навучання, якая захоўвае сваё пануючае значэнне і ў нашы дні. Вылучэнне практычнай мэты ў якасці вядучай тлумачыцца і спецыфікай прадмета «замежная мова»; прызначэнне гэтага прадмета – авалоданне новым у параўнанні з роднай мовай моўным кодам, які выкарыстоўваецца ў якасці сродкаў выражэння думак, г.зн. падчас маўленчай дзейнасці. Таму намаганні выкладчыкаў у першую чаргу павінны быць накіраваны на фарміраванне такой сістэмы камунікатыўнай дзейнасці, якая дазваляе карыстацца мовай у розных сітуацыях зносін.

Вядучае становішча практычнай мэты ў XX стагоддзі спрыяла перагляду сістэмы навучання мове ў цэлым: шырокі распаўсюд атрымалі падыходы да навучання, якія найбольш паспяхова забяспечваюць дасягненне гэтай мэты (прамы, камунікатыўна-дзейнасці), а таксама метады навучання, якія рэалізуюць такія падыходы: камунікатыўны, інтэнсіўны метады. Гэта знайшло адлюстраванне і ў адборы навучальных матэрыялаў, і ў сістэме практыкаванняў, накіраваных на іх засваенне, і ў стварэнні новых тыпаў падручнікаў (камунікатыўных) і дапаможнікаў (аўдыявізуальных).

У метадычнай літаратуры апошніх гадоў усё часцей сцвярджаецца думка аб раўнапраўі ўсіх мэт навучання ў навучальным працэсе, паколькі «нераўнапраўнае стаўленне» да розных мэт прыводзіць да глабалізацыі маўленчага кампанента ў сістэме навучання насуперак іншым аспектам навучання.

Практычная мэта навучання

Рэалізацыя гэтай мэты на занятках прадугледжвае авалоданне навучэнцамі мовай як сродкам зносін, а таксама фарміраванне агульнанавучэбных уменняў

(такіх, як уменне працаваць з кнігай, лагічна і паслядоўна выкладаць свае думкі, рабіць навучальныя запісы, карыстацца сучаснымі тэхналогіямі навучання), што забяспечваюць эфектыўнасць авалодання мовай у зададзеных параметрах. Такім чынам, практычная мэта ў сучаснай методыцы разумеецца шырэй, чым толькі здольнасць да камунікацыі, набытая падчас навучання (часта практычная і камунікатыўная мэты разглядаюцца як сінанімічныя паняцці), але і ўключае веды, навыкі і ўменні тэхналагічнага характару, якія стымулююць працэс авалодання мовай.

Аднак такое даволі шырокае разуменне мэты дыферэнцыруецца ў залежнасці ад пэўных умоў навучання мове. Так паўстала праблема ўзроўняў практычнага валодання мовай і неабходнасць вылучаць прамежкавыя і канчатковыя мэты навучання па кожным тыпе дзейнасці і аспекце мовы ў межах этапаў і профіляў навучання.

На занятках са студэнтамі-філолагамі ў якасці канчатковай мэты прапануецца свабоднае валоданне мовай у яе вуснай і пісьмовай формах у межах, блізкіх да ўзроўню валодання мовай яго носьбітамі, набыццё ведаў пра сістэму мовы і ўменняў карыстацца такімі ведамі ў будучай прафесійнай дзейнасці. Пры гэтым прафесійная дзейнасць выкладчыка і перакладчыка прад'яўляе больш высокія патрабаванні да ўзроўняў валодання мовай у параўнанні з іншымі катэгорыямі філолагаў (рэдактар, журналіст, лінгвіст, спецыяліст па міжкультурных зносінах).

На пачатковым этапе ставіцца больш вузкая, прамежкая мэта ў параўнанні з канчатковай мэтай навучання мове: авалодаць асновамі мовы на памежным узроўні.

На занятках са студэнтамі-нефілолагамі мова засвойваецца ў аб'ёме, неабходным для атрымання адукацыі па профілі ВНУ. Яшчэ больш абмежаваны характар мэты навучання мае месца ў працы кароткатэрміновых курсаў, дзе пераважная ўвага надаецца фарміраванню навыкаў і ўменняў вуснага маўлення на загадзя адабраным лексіка-граматычным матэрыяле ў межах абмежаванага кола тэм і сфер зносін (штодзённа-побыватая і сацыяльна-культурная).

Рэалізацыя практычнай мэты ва ўмовах сярэдняй адукацыі мае свае асаблівасці, якія адлюстроўваюць галоўную задачу школы – даць агульную адукацыю і тым самым закласці падмурак для атрымання спецыяльнасці. Мэта навучання замежнай мове ў школе – забяспечыць дапрафесійны ўзровень валодання мовай, які дае магчымасць наступнага давучвання ў адпаведнасці з запатрабаваннямі чалавека. Гэты ўзровень вызначаецца як памежны і ў адпаведнасці з Дзяржаўным адукацыйным стандартам па замежных мовах прадугледжвае авалоданне навучэнцамі ўсімі відамі маўленчай дзейнасці. Пры гэтым узровень падрыхтаванасці школьнікаў у сферы чытання можа быць больш высокім у параўнанні з іншымі відамі маўленчай дзейнасці (прасунутая камунікатыўная кампетэнцыя), у той час як у маўленні, успрыманні маўлення на слых і пісьме дасягаецца ўзровень элементарнай камунікатыўнай кампетэнцыі, якая прадугледжвае магчымасць зносін у абмежаваным коле стандартных сітуацый.

Такім чынам, асновай практычнага валодання мовай у сярэдняй школе і, шырэй, у рамках даўніверсітэцкіх форм навучання, разумеецца абмежаваны, але камунікатыўна дастатковы ўзровень, які забяспечвае дастатковыя па змесце і моўнаму афармленню зносіны ў межах лексічных і граматычных мінімумаў, тэм і сітуацый зносін, зафіксаваных патрабаваннямі да элементарнага (узровень выжывання), перадпамежнага (базавага) і памежнага ўзроўням валодання мовай. Важна падкрэсліць, што авалоданне асновамі мовы павінна быць досыць дынамічным і стабільным, што забяспечвае поспех далейшага ўдасканалення ў авалоданні мовай (у тым ліку і падчас саманавучання).

Выкладчык павінен мець выразнае ўяўленне пра прамежковую і канчатковую мэты навучання (яны пералічаны ў адпаведных мінімумах і праграмах), што вызначае выбар метадаў, прыёмаў і сродкаў навучання, якія забяспечваюць дасягненне пастаўленых мэт.

З гэтага вынікае, што практычная мэта навучання мае розны змястоўны выражэнне і розныя ўзроўні яе рэалізацыі ў залежнасці ад этапаў і профіляў навучання. Мэты могуць быць выбарчымі (авалоданне адным з відаў маўленчай дзейнасці) і комплекснымі (авалоданне сродкамі мовы і відамі маўленчай дзейнасці ў розных тыпах і формах). Выбарчыя мэты навучання характэрныя для заняткаў на моўных курсах, калі праграма заняткаў будзеца з улікам інтарэсаў і запатрабаванняў навучэнцаў, а комплексныя – ва ўмовах пралангаванага навучання, характэрнага для заняткаў у сярэдняй і вышэйшай школе.

Пры характарыстыцы мэты навучання варта размяжоўваць паняцці «мэта навучання» і «задача навучання». Задачы навучання – гэта аб'ектыўнае адлюстраванне мэты навучання ў дачыненні да пэўнага этапа і тыпу заняткаў. У межах адной і той жа мэты могуць вырашацца розныя задачы навучання. Яны фармулююцца ў выглядзе пераліку ведаў, навыкаў, уменняў, якія рэалізуюцца ў рамках сферы, тым, сітуацый і тактык зносін.

Пры гэтым важна, каб задачы былі адэкватныя мэтам навучання. У межах рэалізацыі практычнай мэты яе задачамі могуць быць розныя: удасканаленне навыкаў і ўменняў вуснага і пісьмовага маўлення, фарірмаванне аднаго з відаў кампетэнцыі, авалоданне прыёмамі перакладчыцкай дзейнасці і інш. Цяжкасці ў працы выкладчыка часта выклікаюцца тым, што ён не заўсёды выразна можа вызначыць і давесці да навучэнцаў задачы, якія вырашаюцца на занятках, што змяняе эфектыўнасць аўдыторнай працы.

Пералічанныя задачы навучання, якія рэалізуюцца ў межах практычнай мэты і арыентуюцца на дасягненне 4 сертыфікацыйнага ўзроўню валодання мовай, што характарызуе навучэнца як вопытнага карыстальніка, які атрымаў кваліфікацыю выкладчыка. У якасці задач навучання вылучаюцца наступныя: прадметныя, моўныя, маўленчыя, агульнавучэбныя, сацыякультурныя, прафесійныя.

Прадметныя задачы ўключаюць той прадметны змест, які з дапамогай моўнага і маўленчага матэрыялу можа быць перададзены ў працэсе камунікацыі: сферы, тэмы, сітуацыі зносін, камунікатыўныя інтэнцыі як элементы маўленчых актаў.

У якасці *сфер зносін* вылучаюцца наступныя:

а) *сацыяльна-побывавая* (магчымасць задавальнення асабістых і побытавых запатрабаванняў у сферы вытворчай дзейнасці і ў сферы грамадскіх інтарэсаў пры неафіцыйных зносінах);

б) *навучальная* (задавальненне запатрабаванняў падчас навучальнай дзейнасці);

в) *прафесійна-вытворчая* (задавальненне запатрабаванняў у працэсе прафесійнай дзейнасці);

г) *сацыяльна-культурная* (задавальненне эстэтычных і пазнавальных запатрабаванняў пры ўспрыманні і абмеркаванні твораў літаратуры і мастацтва, наведванні музеяў, выкананні рэлігійных абрадаў і інш.);

д) *афіцыйна-справавая* (мае месца пры вырашэнні сацыяльна-маральных пытанняў у працэсе зносін з прадстаўнікамі адміністрацыі, дзяржаўных устаноў).

Тэмы зносін, у межах якіх навучэнцы могуць ажыццяўляць маўленчыя зносіны, прадстаўлены наступнымі:

а) тэмы, актуальныя для моўцы ў сферы яго асабістых інтарэсаў і міжасобасных адносін (чалавек і яго асабістае жыццё, праца, прафесія, адукацыя, выхаванне, вольны час, захапленні);

б) тэмы сацыяльна-культурнага характару (чалавек і грамадства, чалавек і палітыка, чалавек і навука, чалавек і мастацтва, чалавек і эканоміка);

в) тэмы агульнагуманітарнай праблематыкі (чалавек і прырода, духоўнае развіццё чалавека);

г) тэмы прафесійнай скіраванасці (навучэнец як суб'ект навучальнай дзейнасці, педагог як суб'ект педагагічнай дзейнасці, педагагічная дзейнасць у розных адукацыйных сістэмах, сучасныя тэхналогіі навучання).

Камунікатыўныя інтэнцыі – намеры, у межах якіх моўца мяркуе рэалізаваць свой маўленчы акт). Інтэнцыі (ад лац. *intentio* – імкненне) – скіраванасць свядомасці, мыслення на які-небудзь прадмет, у аснове якога ляжыць жаданне, задума.

У якасці інтэнцый вылучаюцца наступныя:

а) кантактавызначальныя (жаданне ўступіць у камунікацыю, падтрымаць/завяршыць гутарку, прыцягнуць увагу, прадставіцца, падзякаваць, запрасіць, прынесці прабачэнне і інш.);

б) рэгуляцыйныя (імкненне заахвоціць суразмоўцу да здзяйснення дзеяння, выказаць просьбу (пажаданне), згода рэагаваць на захвочванне і інш.);

в) інфармацыйныя (задаваць пытанні і паведамляць інфармацыю ў розных умовах, распытваць, удакладняць і інш.).

Моўныя задачы. Вырашэнне моўных задач мяркуе авалоданне навучэнцамі наборам прадугледжаных праграмай моўных адзінак і фарміраванне на іх аснове ведаў і фанетычных, лексічных, граматычных навыкаў, якія забяспечваюць магчымасць карыстацца мовай як сродкам зносін. Узровень дасведчанага карыстальніка (4 сертыфікацыйны ўзровень) прадугледжвае валоданне навучэнцамі фанетычнымі і рытміка-інтанацыйнымі

нормах беларускай мовы, яе графічнай, арфаграфічнай, словаўтваральнай сістэмамі, марфалогіяй, сінтаксісам, лексічным мінімумам у межах 7000 адзінак. Лексічны мінімум у 3000 слоў дазволіць замежным навучэнцам разумець да 95% любога тэксту на беларускай мове.

Маўленчыя задачы. Рэалізуюцца ў працэсе фарміравання і развіцця камунікатыўных уменняў на аснове моўных і сацыякультурных ведаў і навыкаў у межах прадметнага зместу гаворкі (сфер, сітуацый і тэм зносін). Ахарактарызуем маўленчыя задачы па відах маўленчай дзейнасці, якія вызначаюць змест камунікатыўнай і сацыякультурнай кампетэнцыі.

Аўдзіраванне. Уменне разумець змест, камунікатыўныя намеры і эмацыянальна-экспрэсіўныя асаблівасці моўцы пры аб'ёме пасіўнага слоўніка да 7000 слоў. Слухач павінен умець адрозніваць правільнае вымаўленне ад няправільнага, здагадацца па кантэксце пра значэнне незнаёмых слоў (іх колькасць не павінна перавышаць 10%, і такія лексічныя адзінкі не павінны быць апорнымі) і адрозніваць на слых сэнсавыя адценні блізкіх па значэнні слоў. Маналагічны тэкст можа прапаноўвацца да розных камунікатыўных тыпаў маўлення (апісанне, апавяданне, разважанне) і розных сфер зносін. Дыялагічны тэкст складаецца з розных дыялогаў (інтэрв'ю, абмен думкамі і г.д.). Пры ўспрыманні на слых аўтэнтычнага тэксту (прагноз надвор'я, рэклама, аб'ява) навучэнец павінен умець вылучыць асноўную думку.

Маўленне. Уменне дасягаць мэты камунікацыі, арганізуючы сваю гаворку ў форме дыялога і маналага з выкарыстаннем розных відаў маўленчых зносін (апісанне, разважанне) у рэчышчы розных сфер і тэм зносін і розных стылістычных сродкаў, адэкватных сітуацыі зносін пры аб'ёме актыўнага слоўніка ў межах 3500 адзінак. Моўца павінен правільна ўжываць формулы маўленняга этыкету, ставіць лагічны націск, правільна інтанаваць фразу.

Чытанне. Уменне разумець змест любога неадаптаванага тэксту без слоўніка або з мінімальным зваротам да слоўніка, карыстаючыся пры гэтым рознымі відамі чытання: аглядным, навучальным, азнаямленчым, пошукавым. Хуткасць пры вывучальным чытанні – да 100 слоў/мін, пры азнаямленчым – 350–400 слоў/мін. Навучэнец павінен прадэманстраваць: а) разуменне агульнага зместу тэксту і яго асноўнай думкі пасля аднаразовага прачытання тэксту; б) уменне арыентавацца ў структуры тэксту (знаходзіць у тэксце рэплікі персанажаў, выяўляць пазіцыю аўтара, здабываць новую для сябе інфармацыю, вылучаць выразныя і выяўленчыя сродкі стварэння мастацкага выражэння); в) вызначаць жанр твора; г) здагадацца па кантэксце пра значэнне невядомых адзінак мовы.

Пісьмо. Уменне ствараць уласныя тэксты розных жанраў (тэзісы, канспект, анатацыя, рэзюмэ, рэферат, заява, пераказ, сачыненне), якія належаць да розных сфер зносін, выкарыстоўваючы формы апісання, апавядання, разважання. Створаныя навучэнцам тэксты павінны таксама дэманстраваць уменне пісаць пад дыктоўку, перадаваць сваімі словамі змест тэксту, а таксама знаходзіць і выпраўляць памылкі.

Агульнавучэбныя задачы. Вырашаюцца ў працэсе набывання ўменняў: працаваць з кнігай, слоўнікам, тэхнічнымі сродкамі, рабіць навучальныя запісы, лагічна і паслядоўна будаваць выказванне, выкарыстоўваць пераклад і г.д.

Сацыякультурныя задачы. Дасягаюцца падчас набывання лінгвакраіназнаўчых ведаў, навыкаў, уменняў, што складаюць аснову сацыякультурнай кампетэнцыі.

Прафесійныя задачы. Іх дасягненне звязана з набываннем ведаў і развіццём навыкаў і ўменняў, неабходных для будучай прафесійнай дзейнасці на занятках па практыцы маўлення. Такія задачы вырашаюцца ў выніку чытання і абмеркавання тэкстаў педагагічнай скіраванасці, наведвання заняткаў, падрыхтоўкі рэфератаў. Тым самым забяспечваецца ўзаемадзеянне практычнага курса мовы з профільнымі дысцыплінамі.

Агульнаадукацыйная мэта навучання

Гэта мэта навучання прадугледжвае выкарыстанне навучэнцамі беларускай мовы для павышэння агульнай культуры, пашырэння кругагляду, ведаў пра краіну, мова якой вывучаецца і – праз пасрэдніцтва мовы – пра навакольны свет у цэлым. Агульнаадукацыйная мэта навучання дасягаецца ў выніку аналізу выкарыстаных на занятках тэкстаў, гутарак з навучэнцамі, абмеркаванні актуальных праблем, прагляду відэастужак і інш. Падчас рэалізацыі гэтай мэты навучання паляпшаецца практычнае валоданне не толькі замежнай, але і роднай мовай навучэнцаў у выніку супастаўлення сістэм дзвюх моў і наяўных у іх спосабаў выражэння думак. Дасягненне агульнаадукацыйнай мэты ўносіць уклад у развіццё лагічнага мыслення навучэнцаў у выніку выканання такіх заданняў, як: складанне планаў, тэзісаў, а таксама спрыяе ўдасканаленню культуры зносін, прыёмам разумовай працы.

Дасягненне агульнаадукацыйнай мэты прадугледжвае набыванне навучэнцамі краіназнаўчых і лінгвакраіназнаўчых ведаў. *Краіназнаўчыя* веды складаюцца з звестак пра краіну, мова якой вывучаецца, у склад іх уваходзіць інфармацыя пра геаграфічныя і прыродныя ўмовы Беларусі, яе дзяржаўным ладзе, культуры краіны і яе ўкладу ў сусветную культуру, адукацыйных установах, святах, знамянальных датах і інш. *Лінгвакраіназнаўчыя* веды даюць уяўленне пра нацыянальна-культурную спецыфіку маўленчых зносін носьбіта мовы, якая ўключае безэквівалентную лексіку, фонавыя веды, закладзеныя ў імёнах уласных, прыказках, прымаўках, фразеалагізмах, назвах прадметаў і з'яў традыцыйнага і новага побыту, асаблівасцях паводзін і этыкету, якія на занятках па мове разглядаюцца з пункту гледжання адлюстравання ў іх культуры, нацыянальна-псіхалагічных асаблівасцей, вопыту людзей. Пры гэтым пашыраецца лінгвістычны круггляд навучэнцаў праз паглыбленне ведаў пра беларускую мову як сродак міжнародных зносін. Такія веды ствараюць спрыяльныя магчымасці для лепшага разумення роднай мовы і ўдзелу ў дыялогу дзвюх культур – беларускай і роднай.

Выхаваўчая мэта навучання

Гэта мэта навучання рэалізуецца праз сістэму асобных адносін навучэнца, які далучаецца да мовы і культуры актыўных носьбітаў мовы. Яна прадугледжвае вырашэнне задач, звязаных з фарміраваннем:

а) паважлівага і добрабычлівага стаўлення да народа, мова якога стала прадметам вывучэння;

б) сістэмы маральных каштоўнасцей і ацэнкава-эмацыянальнага стаўлення да свету;

в) становага стаўлення да мовы, культуры народа, які размаўляе на гэтай мове;

г) разумення важнасці вывучэння замежнай мовы, запатрабавання карыстацца ёю як сродкам зносін ва ўмовах міжнароднага супрацоўніцтва;

д) пачуцця справядлівасці, усвядомленага стаўлення да маральных учынкаў і дзеянняў людзей, жаданне разабрацца ў пэўнай сітуацыі, зрабіць правільны маральны выбар.

На жаль, з прычыны розных фактараў гістарычнага і ідэалагічнага характару ў працэсе выхаваўчай дзейнасці часам узнікае скажонае ўяўленне пра носьбітаў той мовы, якая вывучаецца, і іх культуру. Такое ўяўленне пра моўную асобу і яе нацыянальную культуру рэдка, але яшчэ сустракаецца ў асобных тэкстах і навучальных матэрыялах.

Фарміраванне актыўнай жыццёвай пазіцыі разглядаецца ў якасці важнай задачы, якая вырашаецца ў працэсе навучальна-выхаваўчай працы. Выкладчык пры гэтым імкнецца выпрацаваць у навучэнцаў пачуццё адказнасці, павагі да асяроддзя, добрасумленнае стаўленне да працы. Выхаваўчая мэта рэалізуецца пры чытанні і абмеркаванні тэкстаў, гутарак, сустрэч з носьбітамі мовы, экскурсій. Яе характар і змест павінны будавацца з улікам узроставых асаблівасцей навучэнцаў, іх інтарэсаў, узроўню валодання мовай.

Развіццёвая мэта навучання

Выяўляецца ў дзейнасці выкладчыка, накіраванай на развіццё моўных здольнасцей навучэнцаў, культуры маўленчых паводзін, агульнавучэбных уменняў, устойлівай цікавасці да вывучэння мовы, такіх якасцей асобы, як устойлівыя становішчыя эмоцыі, маральныя якасці, памяць і інш. Пры развіцці асобы сродкамі беларускай мовы прадугледжваецца вырашэнне наступных задач, што спрыяюць іх фарміраванню:

а) развіццё механізмаў моўнай здагадкі і ўмення пераносіць сфарміраваныя веды і навыкі ў новую сітуацыю на аснове праблемна-пошукавай дзейнасці;

б) моўных і маўленчых здольнасцей да авалодання мовай (здольнасць да здагадкі, да адрознівання, да імітацыі, да лагічнасці выкладу, “пачуццё мовы” і інш.);

в) здольнасці і падрыхтаванасці ўступаць у іншамоўныя зносіны, неабходнасці ў далейшай самаадукацыі на беларускай мове;

г) развіцці матывацыі да далейшага авалодання беларускай культурай і беларускай мовай як элементам культуры;

д) удасканаленне псіхічных функцый, звязаных з маўленчай дзейнасцю: відаў успрымання, памяці, устойлівай увагі, слоўна-лагічнага мыслення;

е) развіццё эмацыянальна-валявой сферы: устойлівых станоўчых эмоцый, актыўнасці асобы, здольнасці пераадольваць цяжкасці, настойлівасці ў дасягненні пастаўленай мэты, працавітасці, дапытлівасці, імкнення да самавыяўлення.

Найбольш спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі ўсіх мэт навучання маюць месца пры арганізацыі заняткаў ва ўмовах моўнага асяроддзя, што дазваляе максімальна выкарыстоўваць метады дэманстрацыі і непасрэдных зносін навучэнцаў з носьбітамі мовы. Адзінства мэтай навучання дазваляе пазбегнуць аднабаковасці ў навучанні, калі адны мэты, напрыклад практычная, вырашаюцца асобна ад іншых. Важна таксама, каб мэты навучання ўсведамляліся навучэнцамі і былі імі трывала засвоены. Калі мэты стануць матывамі навучальнай дзейнасці навучэнцаў і будуць успрымацца імі як асобна значныя, роля навучэнца як аб'екта навучання можа змяніцца: ён стане суб'ектам дзейнасці па авалоданні мовай, што становіцца паўплывае на вынікі навучання.

Г.К. Чахоўскі

РЭКЛАМНЫ ТЭКСТ: АСАБЛІВАСЦІ ГЕНЕРАВАННЯ, СТРУКТУРАВАННЯ І ЎСПРЫМАННЯ

Для грамадзян Рэспублікі Беларусь апошнія два дзесяцігоддзі рэклама стала звычайнай жыццёвай з'явай, нягледзячы на тое, што яна мае працяглую гісторыю. Слова “рэклама” запазычана ў другой палове XIX ст. з французскай мовы, дзе *reclame* узыходзіць да лацінскага *reclamare* – ‘крычаць, выкрыкваць, заклікаць’. Першапачаткова рэклама існавала ў вуснай форме. Гандляры Старажытнага Егіпта і Старажытнай Грэцыі не проста заклікалі пакупнікоў, але складалі песні і вершы, якія ўсхваляюць якасці тавара, прыцягваючы да яго ўвагу людзей.

І цяпер рэклама сустракаецца ў яе зыходнай форме не толькі ў гандляроў: у многіх замежных краінах можна ўбачыць і пачуць заклікі ў рэстараны і кафэ, якія расхвальваюць кухню ўстаноў і магчымасці выдатнага адпачынку.

З 1593 г. пачалося пашырэнне і пісьмовай рэкламы: лічыцца, што менавіта тады з'явілася першая рэкламная афіша. У 1611 г. бярэ пачатак рэкламны бізнэс: у Лондане адкрываецца першае рэкламнае бюро. Выхад у 1622 г. першай газеты на англійскай мове “*Weekley News*” дае штуршок да бурнага развіцця рэкламнай справы. Газета “*Thatler*” раіла аўтарам тэкстаў: “Вялікае мастацтва напісання рэкламных аб'яў заключаецца ў адшуканні правільнага падыходу, каб захапіць увагу чытача, без чаго добрая вестка можа апынуцца незаўважанай ці згубіцца сярод паведамленняў пра банкруцтва”.

У Расіі першыя рэкламныя аб'явы з'явіліся ў пятроўскіх “Ведамасцях” (№ 2, 1719 г.). XX ст. запаволіла развіццё расійскай рэкламы, паколькі палітыка-эканамічная сістэма савецкай дзяржавы не мела патрэбы ў яе паслугах. Рэклама ў былыя рэспублікі экс-СССР вярнулася толькі ў 90-я гады мінулага стагоддзя.

Рэкламная справа ў сучаснай Беларусі развіваецца імкліва. Аднак хутка не заўсёды азначае добра. Стваральнікі рэкламы часта проста капіруюць замежную, не асабліва ўнікаючы ў законы стварэння рэкламнага тэксту, выпрацаваныя працяглай гісторыяй яго існавання. У шматлікіх дапаможніках па стварэнні рэкламы можна сустрэць шматзначныя парады пра творчы падыход, пра талент капірайтараў, аўтараў рэкламных тэкстаў. Як праверыць, ёсць талент ці няма? “Тэарэтыкі” рэкламы прапануюць напісаць тэкст. А як яго напісаць? Замест адказу на гэта пытанне часта ставіцца штамп “Не прыдатны для працы ў рэкламным бізнэсе”.

Можна заняцца самаадукацыяй, паколькі літаратуры па рэкламнай справе цяпер хапае. Аднак у многіх публікацыях назіраецца блытаніна ў тэрмінах, якая сведчыць пра недакладнае разуменне аўтарам прадмета выкладу. Часцей за ўсё гэта мае дачыненне да тлумачэння элементаў структуры тэксту, напрыклад падыходу да слогана. Што гэта – увесь тэкст рэкламы, яго загаловак, яго дэвіз ці штосьці яшчэ, невядомае нам?

Рэклама лічыцца мастацтвам і навукай адначасова. У ёй эфектыўна спалучаюцца інфармацыя і веды, атрыманыя з гуманітарных навук (навукі пра паводзіны чалавека), з майстэрствам і творчасцю камунікатыўных мастацтваў (літаратура, драматычнае мастацтва, тэатр, графіка, фатаграфія і г.д.) з мэтай матывавання, перайначвання або ўзмацнення пачуццяў, перакананняў, меркаванняў і паводзін спажывецка, – адзначаюць У. Аранс і К. Бавэ ў кнізе “Современная реклама”. К. Хопкінс лічыць, што да рэкламы неабходна ўжываць навуковы падыход: “Прышоў час, калі рэклама ў добрых руках робіцца навукай. Як і ўсякая навука, яна заснавана на законах і дакладных велічынях. Як і ва ўсякай навуцы, прычыны і вынікі ў рэкламе павінны вывучацца да поўнага іх разумення”. Навуковы падыход да вывучэння рэкламы патрабуе ў першую чаргу вызначэння самога паняцця. Прааналізуем вызначэнні рэкламы ў розных навуковых крыніцах. Энцыклапедычныя слоўнікі вызначаюць рэкламу як інфармацыю пра спажывецкія ўласцівасці тавараў і відах паслуг з мэтай іх рэалізацыі і стварэння попыту на іх; папулярызацыю твораў літаратуры, мастацтва і г.д. Рэклама – 1) інфармацыя пра тавары, розных відах паслуг і г.д. з мэтай інфармавання спажывецка і стварэння попыту на гэтыя тавары, паслугі і г.д.; 2) распаўсюджанне звестак пра каго-, што-небудзь з мэтай стварэння папулярнасці. Рэклама – у лінгвістыцы: від маўленчай дзейнасці, мэтай якой з'яўляецца рэгуляцыя попыту і прапановы на тавары і паслугі. <...> сучасная рэклама – гэта галіна індустрыі, якая займаецца вытворчасцю адмысловай тэкставай прадукцыі (часта шматкодавай – той, якая выкарыстоўваецца не толькі мовай (вербальны код), але і музыкай, выяўленчымі сродкамі, пластыкай), яе месцам у СМІ, даследаваннем яе эфектыўнасці. У Слоўніку тэрмінаў па рэкламе, маркетынгу, ALT, BLT і PR рэклама вызначаецца як

інфармацыя пра фізічную ці юрыдычную асобу, тавары, ідэі і распачынанні (рэкламная інфармацыя), якая распаўсюджваецца ў любой форме, з дапамогай любых сродкаў і прызначаецца для нявызначанага кола твараў і заклікана фармаваць ці падтрымліваць цікавасць да гэтых фізічных, юрыдычных асоб, тавараў, ідэй і распачынанняў і спрыяць іх рэалізацыі. Рэклама – гэта прысутнасць у сродках масавай інфармацыі звестак пра вашу фірму (тавары, паслугі), якая мае на мэце павелічэнне вядомасці фірмы і зваротаў да яе. Да сродкаў масавай інфармацыі (СМІ) традыцыйна далучаюцца тэлебачанне, радыё, газеты і дадаткі да газет, часопісы, матэрыялы, якія рассылаюцца па пошце, тэатральныя праграмы і шоў, відэа- і аўдыякасеты, тэлефонныя даведнікі, каталогі, камп’ютарныя базы дадзеных, буйнафарматныя плакаты, барты транспартных сродкаў, шчыты, а таксама цэлы шэраг новых тэхнічных сродкаў. Такім чынам, рэкламу можна вызначыць як інфармаванне людзей рознымі спосабамі аб спажывецкіх характарыстыках тавараў і перавагах розных відаў паслуг з мэтай іх рэалізацыі і стварэнні на іх актыўнага попыту; аб характэрных падзеях эканамічнага, культурнага, палітычнага жыцця з мэтай выклікаць актыўны ўдзел у іх людзей і для стварэння шырокай вядомасці чаму-небудзь ці каму-небудзь. Рэклама – гэта сістэма сродкаў мэтанакіраванага ўздзеяння на спажывцоў, якая фарміруе і рэгулюе рух тавараў на рынку. Уздзеянні на пакупніка, рэклама спрыяе ўзнікненню жадання ў яго набыць рэкламуемыя тавары і паслугі. Выкарыстоўваецца цэлы шэраг розных метадаў і прыёмаў, якія ўздзейнічаюць на розныя псіхічныя структуры чалавека як на свядомым, так і на несвядомым узроўні, таму рэкламу адносяць да сацыяльна-псіхалагічных з’яў. Даследаваннямі псіхолагаў даказана, што ўспрыманне і перапрацоўка рэкламнай інфармацыі ажыццяўляюцца пад уздзеяннем мноства розных псіхафізіялагічных фактараў. Найбольш важным у рэкламе з’яўляецца тэкст. У ім апісаныя адчуванні выяўляюцца вербальна, напрыклад: *зіхоткая ўсмішка запальвае ноч, настрой прыцягвае, далікатны густ, незвычайная лёгкасць, прыгажосць – гэта ззянне і г.д.*

Успрыманне рэкламнага тэксту – сінтэз разнастайных адчуванняў, якія атрымліваюцца ад цэласных прадметаў ці складаных, з’яў, якія ўспрымаюцца як адзінае цэлае. Гэты сінтэз выступае як уяўленне аб прадмеце або з’яве. Пры ўспрыманні рэкламнай інфармацыі выключна важная роля належыць фарміраванню гэтай перцэпцыйнай выявы, якая аказвае (ці не аказвае) самае істотнае ўздзеянне на паводзіны пакупніка. Уяўленні непасрэдна адрасуюцца пачуццям чалавека. Іх сэнс разумеецца як добра наладжаны на ўзроўні свядомасці працэс: *напоўніце вейкі пышным, бязважкім аб’ёмам; шакаладная глазура; ад саломы да мяккасці і інш.* Асноўны прынцып успрымання заключаецца ў тым, што любы аб’ект успрымаецца як “постаць на фоне”. Чалавек жыве ў свеце прадметаў, таму яму лягчэй “зафіксаваць струмень уяўленняў, які праходзіць перад свядомасцю”, а не фармалізаваныя паняцці. Такое ўяўленне пацвярджаецца вербальным выражэннем вядучай ролі імёнаў (назоўнікаў) ва ўсіх відах рэкламных тэкстаў, якія дазваляюць арыентавацца ў свеце рэальных прадметаў, аб’ектаў: *Асляпляльны бляск крышталяў для*

*ідэальнага колеру твару (Parure); Бездакорная ўстойлівасць. Абсалютная дасканаласць (Lancome); Новая брытва Panasonic для сухога і вільготнага галення; Ідэальны догляд за адчувальнай скурай. Без фарбавальнікаў, спірту, кансервантаў – 0% (Чёрный жемчуг). Дамінантная роля назоўнікаў тлумачыцца яшчэ і тым, што яны здольныя вылучаць вызначаныя прыкметы аб'ектаў рэчаіснасці – якасць, уласцівасць, стан, дзеянне: надзейнасць і выгода, праходжанне, упрыгожванне, абарона, абрысы, пачуццёвасць, пяшчота і да інш. Назоўнік рэалізуе асноўныя патрабаванні ўспрымання як першаснага псіхічнага працэсу, вылучаючы найбольш значныя прыкметы аб'екта. Свядомасць чалавека не здольная ўспрыняць абсалютна ўсе характарыстыкі рэальнага аб'екта ці з'явы, таму выява “дабудовваецца” да цэласнага стану і захоўваецца ў такім выглядзе ў памяці, нават калі ў рэчаіснасці з прадметам ці з'явай адбыліся пэўныя змены. Такая магчымасць падаецца за кошт абагульнення характэрных рыс аб'екта падчас успрымання і прысваення гэтаму аб'екту назвы, якая, у сваю чаргу, суадносіцца з вызначаным класам аб'ектаў, якія маюць падобныя, агульныя прыкметы, што вызначаюць змест назоўніка. Прадметнасць, цэласнасць, канстантнасць і катэгарыяльнасць (асэнсаванасць і акрэсленасць) – гэта асноўныя ўласцівасці ўяўленняў, якія складаюцца ў працэсе ўспрымання. Важную ролю ва ўспрыманні адыгрывае рух, без якога не адбываецца фарміравання адэкватнага ўяўлення, таму майстры рэкламнай справы надаюць дзеясловам адмысловае значэнне: *AQUAPOWER змяшчае эквівалент 5000 літраў актыўнай тэрмальнай вады. Здаволь смагу!; Быць вольным, як вецер. Адмяніць перашкоды і адлегласці (Freelander), Класічны стыль набывае ўльтрасучасныя рысы (Ultra Metal 3G); Ты можаш упэўнена наносіць касметыку. Наносіш. Карэктуюш. (Avon); Калі мікрацыркуляцыя запавольваецца, скура робіцца цям'янай. Яна губляе ззянне (Vichy).**

Задача рэкламы -- стварыць вобраз прадукта, таму перш за ўсё тэкст звяртаецца да наглядна-вобразнага тыпу мыслення. Вобраз ствараецца пры дапамозе ілюстрацыі. Прыкладам можа служыць рэклама аўтамабіля Fiat 500: *Самы вялікі маленькі шэдэўр. Некаторыя маленькія рэчы вельмі прыцягальныя. Мы карыстаемся імі кожны дзень, часам не заўважаючы, што яны насамрэч маленькія шэдэўры дызайнерскага мастацтва. Прыгледзьцеся больш уважліва – кожная лінія ідэальная, кожная форма заслугоўвае захаплення!* Тэкст, змешчаны пад ілюстрацыяй аўтамабіля, мае каментарыі і ацэнку тавара, дапаўняючы створаныя вобразы і ўяўленні.

Віды рэкламных тэкстаў.

Рацыянальная рэклама інфармуе пра тавар, звяртаючы ўвагу на формулы ўздзеяння на пакупніка паводле лагічнай аргументацыі. **Эмацыянальная рэклама** звернутая да пачуццёвага фактару чалавека, таму будуюцца звычайна на асацыяцыях. **“Цвёрдая” рэклама** разлічана на кароткатэрміновыя мэты, таму яна грунтуецца на вонкавым эфекце: ярка, хутка, вобразна. “Мяккая” рэклама стварае спрыяльную эмацыйную атмасферу, інфармуючы пакупніка пра добрыя якасці тавара. Дэл Дэнісан і Лінда Тобі паклалі ў аснову сваёй класіфікацыі

рэклары фактар мэты і размеркавалі тэксты па трох вялікіх групах: 1) імідж-рэклага; 2) стымулюючая рэклага; 3) рэклага стабільнасці. **Імідж-рэклага** – гэта рэклага па стварэнні станоўчага ўяўлення аб рэкламуемай фірме і таварах. Яе асноўная роля – азнаёміць патэнцыяльных пакупнікоў ці карыстальнікаў з прадукцыяй ці паслугай, з іх прызначэннем, характарыстыкамі, а таксама з кірункам дзейнасці, з перавагамі для пакупнікоў. У цэлым асноўнае значэнне імідж-рэклары – замацаваць у свядомасці шырокага кола людзей пазітыўны вобраз аб таварах ці фірме. Імідж-рэклага, як правіла, дзейнічае больш шырока, чым іншы віды рэклары. Гэта рэклага “на будучае”. Прыкладам такога кшталту рэклам служаць рэклары ўжо вядомых фірм касметыкі, гадзіннікаў, мабільнай тэхнікі, гандлёвых прадпрыемстваў і г.д. Іх тэксты лаканічныя: *FERAUD. Paris. Parfum Des Sens; GUESS by Marciano; D&G DOLCE&GABBANA; Maurice Lacroix* і інш. У аснове тэксту – малюнак прадукта – у прыведзеных прыкладах гэта парфума, акулеры, гадзіннікі. Часта такі від рэклары выкарыстоўваюць вытворцы адзення і абутку: *Calvin Klein Jeans, Oasis, BGN, In Wear* і інш. **Стымулюючая рэклага** накіравана пераважна на актывізацыю запатрабаванняў пакупнікоў. Гэта самы распаўсюджаны від рэклары. У ёй важна падкрэсліць асноўныя перавагі пэўнай прадукцыі і паслугі, іх станоўчыя якасці: *Пазногці ў новым вымярэнні. NailSpa Alessandro International* адчыняе дзверы ў аазіс прыгажосці. *Сардэчна запрашаем у пачуццёвы свет NailSpa. NailSpa – вы сабе заўсёды будзеце падабацца!* або *Гарньер Чыстая скура. Першы глыбока ачышчальны гель-саўна для твару з які моцным эфектам* (адметная рыса прадукта вылучана тоўстым шрыфтам і чырвоным колерам). *Формула з мікрачасцінкамі, цынкам і тэрмічным магніем. Разаграваетца на скуры пры кантакце з вадой і імгненна адкрывае поры. Без залішніх высілкаў скура цалкам вызваляецца нават ад глыбокіх чорных кропак і робіцца абсалютна чыстай. Імгненна. Клапаціся пра сябе. Гарньер. Рэклага стабільнасці* замацоўвае дасягнутыя вынікі. Найбольш эфектыўная такая рэклага ў выглядзе артыкулаў пра дзейнасць рэкламадаўца, таварах і паслугах. Прыкладам можа служыць рэклага аўтамабіля FX50 кампаніі Nissan у часопісе *Men's Health* (люты 2009) у выглядзе артыкула “Пяты нумар” (стар. 104). Такая рэклага можа складацца з рассылкі рэкламных праспектаў сталым партнёрам пэўнай фірмы. Існуюць і іншыя класіфікацыі рэкламных паведамленняў. К. Бавэ і У. Аранс прапануюць сем разнавіднасцей рэклары: па мэтавай аўдыторыі; справавая рэклага; па ахопе тэрыторыі; класіфікацыя па сродках перадачы рэклары; па функцыях і мэтах; камерцыйная і некамерцыйная; прамая і непрамая рэклага. Нягледзячы на тое, што прыведзеная класіфікацыя выглядае найбольш падрабязнай, застаюцца невыразнымі крытэрыі такога падзелу.

Мы прапануем наступную класіфікацыю відаў рэклары.

1. **Рэклага, накіраваная на спажывца**, уключае дзве разнавіднасці:

а) *рэклага тавараў і паслуг шырокага спажывання*.

Такая рэклага заўсёды прызначана для пэўнай часткі насельніцтва, таму яе называюць мэтавай. Калі рэклага не цікавіць чалавека, ён не будзе звяртаць

на увагі на яе тэкст, напрыклад рэклама спіртных напояў не прыцягне ўвагі чалавека, які не ўжывае гэтых прадуктаў; рэклама хатніх сродкаў для прыбірання ў пакоі будзе нецікавая дзецям. Пад мэтавай аўдыторыяй разумеецца група людзей, да якой звяртаецца рэкламны тэкст.

Звычайна вылучаюць дзве асноўныя групы мэтавай аўдыторыі – спажывецы і пакупнікі. Асноўная маса рэкламных тэкстаў – гэта спажывецкая рэклама, якая прызначана для людзей, якія набываюць тавар у асабістае карыстанне ці купляюць яго для іншых. Напрыклад, рэклама сока накіравана як на пакупніка, так і на спажывца, які можа быць, а можа і не быць адной і той жа асобай. Рэклама корму для жывёл накіравана на пакупніка, але ніяк не на спажывца. У абодвух выпадках гэта будзе спажывецкая рэклама, якая размяшчаецца звычайна ў СМІ.

б) рэклама спецыялізаваных тавараў і паслуг.

Яе звычайна называюць справавой, або бізнэс-рэкламай, і вылучаюць у асобную групу. Такая рэклама разлічана на бізнэс-сферы, размяшчаецца звычайна ў спецыялізаваных публікацыях, прафесійных часопісах або на спецыялізаваных выставах-кірмашах і рэдка з'яўляецца ў сродках масавай інфармацыі. У справавой рэкламе вылучаюць 4 разнавіднасці: для прамысловасці, для гандлю, для вузкіх спецыялістаў і для сельскай гаспадаркі. Рэклама для прамысловасці змяшчае інфармацыю пра тавары прамысловага прызначэння ці паслугі, якія выкарыстоўваюцца пры вытворчасці іншых тавараў (заводы, станкі, абсталяванне і г.д., а таксама сыравіна, паўфабрыкаты, камплектавальныя вырабы і інш.). Рэклама, разлічаная на такіх спецыялістаў, як настаўнікі, бухгалтары, медыкі, архітэктары, інжынеры, юрысты і г.д., назывецца прафесійнай і часта змяшчаецца ў афіцыйных друкаваных органах прафесійных супольнасцей, напрыклад у часопісах “Главный бухгалтер”, “Падатковы веснік” і інш. **Прафесійная рэклама** скіравана на вырашэнне трох задач: 1) пераканаць адмыслоўцаў-прафесіяналаў у неабходнасці набыцця прылады, абсталявання ці матэрыялаў для выкарыстання ў сваёй працы; 2) заахвоціць адмыслоўцаў рэкамендаваць сваім кліентам ужыванне пэўнага выраба ці паслугі; 3) пераканаць чалавека самога ўжываць рэкламуемыя вырабы. Мэтавая аўдыторыя гэтай рэкламы выяўляецца проста і выразна – яе складаюць спецыялісты, якія займаюцца закупам ці эксплуатацыяй тавараў прамысловага прызначэння.

2. Рэклама, у аснове якой ляжыць спосаб яе рэалізацыі, падзяляецца на прамую адсылкавую, друкаваную, тэлевізійную, радыёрэкламу, транзітную (у транспарце), вонкавую. Носьбітамі рэкламы выступаюць любыя платныя сродкі, што выкарыстоўваюцца для данясення рэкламы да мэтавай аўдыторыі. Асноўнымі сродкамі рэкламы з'яўляюцца газеты, часопісы, радыё, тэлебачанне, пошта і вулічныя носьбіты – шыльды і рэкламныя шчыты, аб'явы на транспартных сродках (на аўтобусах, тралейбусах, трамваях, грузавых аўтамабілях).

Прямая адсылкавая і непрамая рэклама. Да прамой адсылкавай адносяць рэкламу замоў па пошце. Некаторыя газеты і часопісы прыкладаюць да рэкламы купоны, па якіх чытач можа замовіць каталогі ці дадатковую інфармацыю. Такую рэкламу называюць яшчэ скіравана-зваротнай, яна заклікана стымуляваць прамы продаж па замове (тавары поштай): *Падпішыцеся на часопіс Psychologies. Першыя 40 чытачоў, якія аформілі падпіску, атрымаюць у падарунак дзённы крэм...*

Рэклама, якая накіравана на стварэнне вызначанага ўяўлення пра тавар і стымулюе замацаванне яго назвы ці вонкавага выгляду ва ўяўленні людзей, не прадугледжвае неадкладных дзеянняў адрасата, як у прамой адсылкавай рэкламе. Яе задача часта заключаецца ў тым, каб адрасат спыніў свой выбар на тавары, калі ў яго з'явіцца запатрабаванне ў ім. Такая рэклама звычайна размяшчаецца на радыё і тэлебачанні.

3. Паводле відаў рэкламуемага тавара рэклама бывае таварная і нетаварная. Таварная рэклама накіравана на рэалізацыю тавараў і паслуг, напрыклад: *ТАА “Рэгіянальнае агенцтва ацэнкі”. Хутка і якасна выканае наступныя віды работ: 1) пастаноўка на дзяржаўны кадастры ўлік; 2) афармленне дакументаў на зямельны ўчастак і аб'екты нерухомасці; 3) здымка падземных і наземных збудаванняў (інжынерных камунікацый) у маштабе 1:100 – 1:5000; геадэзічныя працы, звязаныя з вынасам і прывязкай збудаванняў; 4) праектаванне новага будаўніцтва (тапаграфічная здымка мясцовасці).*

Нетаварная рэклама прызначана для прапаганды ідэй, мэтай або філасофіі фірмы (кампаніі). Падобная рэклама называецца карпаратыўнай або прэстыжнай: *NISSAN NOTE. Шчаслівыя моманты сямейнага жыцця. Вам патрэбны сямейны аўтамабіль, ёмісты і дынамічны? Вы жадаеце падкрэсліць сваю індывідуальнасць? Тады NISSAN NOTE створаны менавіта для вас...*

4. Па спосабе фінансавання вылучаюць камерцыйную і некамерцыйную рэкламу. Камерцыйная дае інфармацыю пра тавары, паслугі, ідэі, з якіх вытворцы могуць атрымаць прыбытак. Некамерцыйная рэклама (грамадская, сацыяльная) фінансуецца дабрачыннымі ўстановамі, грамадскімі, рэлігійнымі ці палітычнымі арганізацыямі. Задачы некамерцыйнай рэкламы часта заключаюцца ў зборы сродкаў ці ў спробе паўплываць на паводзіны спажываўца: *Дзе цяпер гуляе ваша дзіця?; П'янства адрывае ад сям'і. Спыніся!*

5. Па ступені распаўсюджвання рэклама падзяляецца на замежную, агульнанацыянальную, рэгіянальную і мясцовую.

Замежная рэклама прапануе тавары замежных вытворцаў, напрыклад рэклама парфумерыі: *Lancome. Paris. You are unique, you are. Magnifique* і касметыкі: *Double Extension. Тэхналогія Beauty tubes. <...> L'Oreal. Paris.*

Агульнанацыянальная рэклама прызначана для розных рэгіёнаў краіны. Звычайна яна трансляецца па тэлевізійных каналах. Некаторыя даследчыкі прапануюць назвы *нацыянальна-спажывецкая рэклама* і *рэклама гандлёвай маркі*. Фокус такой рэкламы накіраваны на стварэнне ўяўлення і забеспячэнне ўстойлівай пазнавальнасці гандлёвай маркі: *Тэрафлю. Наш адказ хваробе.*

Рэгіянальная рэклама змяшчае інфармацыю пра тавары, якія рэалізуюцца ў адным рэгіёне краіны. Яна можа быць разлічана на некалькі абласцей, напрыклад кампанія па аказанні тэлекамунацыйных паслуг, якая дзейнічае ў адным з рэгіёнаў краіны, можа займаць месца ў рэгіянальным друкаваным выданні на рэгіянальным тэлебачанні з трансляцыяй на вызначаны рэгіён, а не на ўсю краіну: *Будзь прадстаўніком TopDJ у Брэсце і Брэсцкай вобласці!*

Мясцовая рэклама прызначана для спажывцоў аднаго населенага пункта, адной гандлёвай зоны. Яе часта называюць рэкламай раздробнага гандлю, паколькі яна аплачваецца пераважна прадпрыемствамі раздробнага гандлю (але не ўся рэклама раздробнага гандлю з'яўляецца мясцовай). Мясцовая рэклама мае лакальны характар і паказвае пакупнікам месца, дзе можна набыць тавар ці паслугі, інфармуе пра гадзіны працы, пра кошты на тавары: *Вокны ФАВАРЫТ. Прафесійныя паслугі. Зніжка 20%. Глядзі на свет па-новаму. Адрасы прадстаўнікоў: г. Сморгонь...*

У мясцовай рэкламе можна вылучыць адрасна-даведкавую рэкламу, якая неабходна людзям, каб даведацца, як і дзе можна набыць якую-небудзь прадукцыю ці атрымаць неабходную паслугу. Вельмі часта ў рэкламах гэтага тыпу ўказваюцца кошты розных найменняў тавара. Такая рэклама змяшчаецца часцей за ўсё ў даведніках і спецыялізаваных выданнях. Прыкладам можа служыць інфармацыйны буклет гіпермаркета “Карона”.

Рэкламны тэкст уключае шмат замежных слоў, прычым не толькі ў слогахнах, назвах брэндаў (BRAUN, L'OREAL, INNEOV, LANCOME, KENZO, GIVENCHY і інш.), але і ў тэксце, напрыклад: *Прац Braun TexStyle Control з новай асадкай Soft Textile Protector абараняе тканіну ад перагрэву...* (BRAUN). У рэкламе XBOX360 прыводзяцца словы вядомага акцёра Берта Рэйналдса на англійскай мове: “You’re in the Movies” – найлепшая гульня пра кіно з тых, якія я калі-небудзь бачыў!” Замежныя словы і фразы часам застаюцца незразумелымі. Так, у рэкламе гадзіннікаў TAGHeuer няма ніводнага слова на беларускай або рускай мове: *TAGHeuer. SWISS AVANT-GARDE SINCE 1860. WHAT ARE YOU MADE OF? BRAD PITT AND HIS AQUARACER AUTOMATIC.* Замежныя словы не адрозніваюцца выразнасцю, паколькі вобраз, які першапачаткова змяшчаецца ў слове, застаецца незразумелым, чужым носьбітам мовы-пераемніцы. Пры пераходзе ў іншую мову значэнне слова губляе вызначаную колькасць (7), у тым ліку і канататыўных. Іншамоўныя словы не выклікаюць вядомых моўных асацыяцый, таму іх цяжка захаваць у памяці з наступным прайграваннем. Пра гэта пісаў З. Фрэйд, указваючы на схільнасць “да забывання гэтых вобразаў”, якая адбываецца ў той нераўнамернасці, з якой мы размяшчаем запасы замежных слоў. Таму фрагментаў на замежных мовах у рэкламных тэкстах пажадана пазбягаць.

Такім чынам, існуюць вызначаныя правілы стварэння рэкламнага тэксту. Ён будзе па зададзенай схеме-структуры, дзе кожны элемент адыгрывае спецыфічную ролю. Мова рэкламных тэкстаў павінна выконваць функцыі, абумоўленыя спецыфічнымі задачамі рэкламы. Кожны моўны знак, кожны рытарычны прыём павінен быць старанна прадуманы. Толькі ў гэтым выпадку

рэкламны тэкст будзе эфектыўным. Спецыялісты па рэкламе павінны выдатна разбірацца не толькі ў граматычных нормах беларускай мовы, але і дасканалы ведаць стылістыку, рыторыку, псіхалінгвістыку і псіхалогію ўздзеяння.

Літаратура

Аренс, У. Современная реклама / У. Аренс, К. Бове. – Тольятти, 1995.
Хопкинс, К. Реклама. Научный подход / К. Хопкинс. – Москва, 2000.

С.М. Якуба

ФАРМІРАВАННЕ ВЕДАЎ, УМЕННЯЎ І НАВЫКАЎ ТРЭЦЬЯКЛАСНІКАЎ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ СКЛАДУ СЛОВА ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі З РУСКАй МОВАй НАВУЧАННЯ

У трэцім класе вучні засвойваюць дастаткова аб'ёмны і складаны матэрыял, які адпавядае такім раздзелам лінгвістыкі, як “Лексіка”, “Марфеміка і словаўтварэнне”, “Сінтаксіс”, “Тэкст”, “Марфалогія”. Разам з тым змест адукацыі, што прапануецца трэцякласнікам, адабраны з улікам заканамернасцей засваення беларускай мовы, адметнасці функцыянавання моўных адзінак у маўленні і накіраваны на ўсебаковае развіццё асобы пры фарміраванні моўнай, маўленчай і лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі.

Праграмай па беларускай мове для I ступені навучання прадугледжана засваенне звестак пра склад слова і фарміраванне элементарных словаўтваральных уменняў [2, с. 87]. Знаёмства з будовай слова, усведамленне працэсаў мадэліравання лексічных адзінак дапаможа трэцякласнікам прэпедэўтычна пазнаёміцца з утварэннем слоў у беларускай мове, будзе садзейнічаць фарміраванню ўмення карыстацца механізмамі ўтварэння лексічных адзінак, развіццю навыкаў выкарыстання слоў рознай будовы ва ўласным маўленні. Атрыманыя на падрыхтоўчым этапе веда і сфарміраваныя ўменні дапамогуць стварыць канструктыўную базу для засваення будовы слова і словаўтварэння на ўсіх этапах навучання беларускай мове ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі.

Работу па фарміраванні ведаў, уменняў і навыкаў пры вывучэнні складу слова варта арганізаваць на аснове ведаў з рускай мовы, з увагай да моўнага і маўленчага вопыту вучняў, ступені сфарміраванасці ў іх агульнаадукацыйных і прыватналінгвістычных уменняў і навыкаў, індывідуальных здольнасцей і прыхільнасцей.

Пры засваенні паняццяў *корань, аднакаранёвыя, роднасныя словы, канчатак, прыстаўка, суфікс* выкарыстоўваюцца разнастайныя метады і прыёмы навучання. Аснову навучання складаюць пазнавальныя і практычныя метады. Функцыянальная накіраванасць вывучэння курса беларускай мовы патрабуе таксама выкарыстоўваць і метады, накіраваныя на фарміраванне граматычнага ладу вучняў, развіццё іх вуснага і пісьмовага маўлення. Рэалізацыі пастаўленых задач дапамагаюць метады слоўнай і функцыянальна-

стылістычнай работы, метады, накіраваныя на засваенне асноўных паняццяў, складу слова і некаторых словаўтваральных нормаў беларускай мовы, метады навучання вусным і пісьмовым выказванням, у якіх выкарыстоўваюцца лексічныя адзінкі выразнай словаўтваральнай будовы. Выбар метадаў і прыёмаў залежыць ад этапу навучання (этап азнаямлення з вучэбным матэрыялам, этап авалодання ведамі, уменнямі і навыкамі, этап праверкі ведаў, уменняў і навыкаў), мэт і задач урока. На думку Л.А. Мурынай, “...размеркаванне метадаў работы на пэўных этапах навучання мае на ўвазе адсутнасць рэзкіх межаў, рухомасць метадаў, іх здольнасць аб’яднасць этапы ўрока ў адзінае цэлае” [4, с. 43–44].

Пры арганізацыі работы па засваенні тэарэтычных пытанняў будучыя эфектыўнымі слова настаўніка, гутарка па малюнку, лінгвістычнае назіранне, самастойнае чытанне невялікага па аб’ёму вучэбнага матэрыялу, яго аналіз, адказы на пытанні настаўніка (таварышаў), ілюстрацыя правіла ўласнымі прыкладамі і інш.

На этапе фарміравання ўменняў і навыкаў выкарыстоўваюцца такія віды практычных метадаў і прыёмаў: выяўленне вывучаных моўных адзінак (корань, суфікс, прыстаўка, канчатак) у словах, узятых з тэксту; груповка значымых частак слова паводле значэння; назіранне за роляй канчатка ў словах, утварэнне слоў паводле прапанаванага ўзору, значэнняў словаўтваральных сродкаў, лексічнага значэння слова, на аснове прапанаваных значымых частак слова; частковы разбор слова па саставе і інш. Для этапу замацавання характэрна выкарыстанне метадаў, накіраваных на фарміраванне маўленчых уменняў і навыкаў вучняў. Сярод найбольш аптымальных метадаў і прыёмаў можна вылучыць наступныя: чытанне, успрыманне на слых і аналіз вершаваных і пражаных тэкстаў, тлумачэнне значэнняў слоў шляхам падбору аднакаранёвых; складанне словазлучэнняў і сказаў з выкарыстаннем слоў пэўнай будовы і значэння; тлумачэнне значэнняў суфіксаў і прыставак, пераклад слоў з рускай мовы на беларускую; складанне апавяданняў з выкарыстаннем слоў з пэўнымі марфемамі і інш.

Эфектыўнасць урокаў беларускай мовы будзе напрамую залежаць ад таго, наколькі “рацыянальна арганізавана зменлівасць вусных і пісьмовых заданняў, як прадумана ўзаемасувязь вуснага і пісьмовага маўлення вучняў, ці створаны ўмовы для пераадолення вучнямі цяжкасцей, што ўзнікаюць пры пераходзе ад думкі да маўлення, ад маўлення да думкі” [1, с. 3].

Як адзначае М.Г. Яленскі, асноўнай рухальнай сілай вучэбнай дзейнасці павінна стаць асобна арыентаваная сітуацыя-калізія як “спецыяльна створаная педагагічная сітуацыя пошуку, накіраваная на выяўленне супярэчнасцей і заканамернасцей у моўных з’явах” [3, с. 60]. У сувязі з гэтым педагогам павінна быць рэпрэзентавана сістэма практыкаванняў, якая падаецца як сістэма варыятыўных задач: ад простага да складанага, ад аналітычнага да сінтэтычнага, ад рэпрадуктыўнага да прадуктыўнага. Скіраванасць навучання на суб’ект-суб’ектныя адносіны, прадугледжвае актыўную прадметную дзейнасць трэцякласнікаў: калектыўны абмен

думкамі, крытычную ацэнку моўнай і маўленчай дзейнасці, выпраўленне памылак і ўдасканаленне вуснага і пісьмовага маўлення.

Пазбавіцца фармальнага засваення ведаў, уменняў і навыкаў дазволіць выкарыстанне займальнага матэрыялу: вершаваных тэкстаў, прыказак, прымавак, загадак, гумарэсак, скорогавораў; разнастайных малюнкаў і інш. Матывацыі навучання будзе садзейнічаць калектыўнае складанне крыжаванак і алгарытмаў, праца з сігнальнымі карткамі, схемамі, табліцамі, ілюстрацыя моўных з’яў уласнымі малюнкамі і інш.

Неабходнасць вывучэння складу слова вучні павінны асэнсавать, усвядоміць. На думку Г.Я. Акулавай, “паняцце, ‘прапушчанае’ не толькі праз лагічнае мысленне, але і праз уяўленне, фантазію, засвойваецца больш трывала” [5, с. 4]. Для ўсведамлення ролі значымых частак у слове вучням можна прапанаваць лінгвістычны эцюд:

Слова – гэта жывая істота. Яно можа крыўдзіцца і радавацца, падобна чалавеку. Слова можа мяняць свой характар і аблічча. У яго ёсць сэрца – карань.

*Галава слова – гэта прыстаўка. Яна ўвесь час думае, як дапамагчы сэрцу-кораню лепш выразіць значэнне слова. Цяжка караню без прыстаўкі. Вось глядзіце, **чытаў, чытала, чыталі...** З якой мэтай, навошта? А калі дадаць прыстаўкі, то многае становіцца зразумелым: **прачытаў, перачытаў, вычытаў, дачытаў...** Вось што значыць слова “з галавой”!*

*А суфікс – гэта рукі! Так, рабочыя, чароўныя рукі. Суфікс можа ўсё! Змяніць памер і рост? Калі ласка! З ім **дом** не проста **дом**, а маленькі **дом-ік**. Праўда, цудоўна? А здавалася б – усяго адна ці некалькі літар – суфікс.*

*А што такое канчатак? Сэнсу слова не змяняе, значыць, гэта толькі вопратка. Як ні “апрані” слова, усё роўна яно будзе абазначаць тое самае! Аднак канчатак дапамагае выраставацца ад адзіноцтва! Адзін – сябар, а з’явілася цудоўная “вопратка” – і з’явіліся **сябр-ы**! (Паводле К.Чалікава).*

Веды пра тое, як пабудаваны словы, як на базе адных слоў утвараюцца новыя, асэнсаванне семантыкі марфем і ўсведамленне механізмаў утварэння слоў маюць практычнае значэнне: яны неабходныя для вырашэння складаных пытанняў лексікі, стылістыкі, граматыкі, правапісу. У прыватнасці падчас вывучэння складу слова ажыццяўляецца знаёмства з напісаннем прыставак на зычны, засвойваецца правапіс слоў з чаргаваннем галосных [о : а], [э : а] (*мора – марскі, лес – ляснік*), пазіцыйным чаргаваннем зычных у карані слоў (*града – градка*); ажыццяўляецца ўзбагачэнне слоўніка вучняў невядомымі словамі, утворанымі пры дапамозе беларускіх словаўтваральных сродкаў, актывізуюцца ў маўленні вывучаныя лексічныя адзінкі, засвойваюцца словаўтваральныя сувязі слоў розных часцін мовы і інш.

Знаёмства са складам слова пачынаецца з караня, таму што ў працэсе аналізу і падбору аднакаранёвых слоў вучням будзе лягчэй, чым пры вывучэнні іншых значымых частак слова, зразумець, чаму карань мае значэнне. Трэцякласнікі ўжо дастаткова ведаюць пра гэту значымую частку слова і роднасныя лексічныя адзінкі з урокаў рускай мовы. Аднак неабходна засяродзіцца на беларускіх тэрмінах *корань, роднасныя словы, аднакаранёвыя*

словы і інш. Падчас засваення матэрыялу пра корань вучні на практычным узроўні знаёмяцца з працэсамі ўтварэння слоў, назіраюць за словаўтваральнымі сувязямі лексічных адзінак. Важна, каб пры тлумачэнні паняцця *корань* настаўнік звяртаў увагу на галоўнае ў каранях роднасных слоў – іх агульнае лексічнае значэнне. Пажадана, каб пры вызначэнні значэння слова вучні звярталіся да тлумачэння лексічных адзінак шляхам падбору найбліжэйшых роднасных (*бязрозка – маленькая бяроза, чарніцы – чорныя ягады, спявак – той, хто спявае*).

Трэба мець на ўвазе, што характарыстыка кораня як нязменнай часткі слова супярэчыць даследаванням вучоных па пытаннях марфаналогіі. Таму, каб правільна вызначаць корань у слове, канструюваць аднакаранёвыя, падбіраць роднасныя словы да прапанаваных, варта ведаць пра некаторыя змены, якія могуць адбывацца ў корані. На гэтым этапе навучання ўвага вучняў засяроджваецца толькі на чаргаванні галосных [о : а], [э : а] (*мост – масток, вечар – вячэрні*), пазіцыйных чаргаваннях [г : х], [д : т] (*берагі – бераг, загадаць – загадка*). Падчас выканання практыкаванняў удасканалюецца ўменне пісаць арфаграмы “Правапіс о, э – а”, “Правапіс е, ё – я”, звяртаецца ўвага на абазначэнне на пісьме глухих зычных у сярэдзіне і на канцы слова.

Замацаванне ведаў, уменняў і навыкаў па гэтай тэме праходзіць у працэсе выканання практыкаванняў на ўсведамленне ролі роднасных слоў у кантэксце, падбор аднакаранёвых да прапанаваных, адрозненне аднакаранёвых слоў розных часцін мовы, роднасных слоў з аманімічнымі каранямі, напісанне галосных і зычных у корані слова і інш.

На фарміраванне ўмення вызначаць корань мэтазгодна даць такое заданне:

Настаўніца прапанавала вучням запісаць аднакаранёвыя да слова *нос*. Алесь запісаў наступныя словы: *насіць, носкі, пераносіца, нос, паднос, насава, прыносіць, насілка, заносы*. Ці правільна хлопчык выканаў заданне?

Цікавым будзе адгадванне загадак Уладзіміра Мазго і вызначэнне, ці з’яўляюцца роднаснымі два словы.

*Аднаго магу запрэгчы,
Каб падвезці вашы рэчы.
А другі ў траве стракоча –
У хамут ісці не хоча. (конік)*

*Звярок так называецца
І месца,
Дзе хаваецца. (норка)*

Для асэнсавання розніцы ў значэннях марфем трэба навучыцца адрозніваць працэсы ўтварэння і змянення слоў (зразумела, што трэцякласнікі знаёмяцца з матэрыялам у практычным плане). У аснове гэтага размежавання ляжаць адносіны розных слоў і розных форм аднаго слова да лексічнага значэння. Так, словы *горад, гарадок, гарадскі* – аднакаранёвыя, аднак маюць

розныя лексічныя значэнні, а словы *горад*, *горад-а*, *горад-у* – формы слова *горад*, якія не адрозніваюцца лексічным значэннем, а маюць толькі розныя склонавыя канчаткі. Неабходна, каб вучні ўсвядомілі, што пры дапамозе суфіксаў і прыставак утвараюцца новыя словы, а пры дапамозе канчатка адно і тое слова змяняе свае формы.

Разуменне ролі канчатка (нулявыя канчаткі не разглядаюцца), уменне вызначаць яго у словах дазволіць пазнаёміцца з сістэмай словазмянення часцін мовы, фарміраваць уменне ўтвараць правільныя формы слоў у працэсе камунікацыі.

Фарміраванне ведаў пра суфікс і прыстаўку ажыццяўляецца пры дапамозе метаду класіфікацыі і дыферэнцыяцыі, які мае на мэце размеркаванне моўных адзінак у залежнасці ад падабенства і адрознення.

Падчас знаёмства з прыстаўкай мэтазгодна засяродзіцца на яе асноўнай прымеце – абавязковай паўтаральнасці ў словах, якія маюць аднолькавую будову і агульны элемент значэння (*вы+сушыць*, *вы+гладзіць*, *вы+мыць* (прыстаўка *вы-* мае значэнне “*давесці дзеянне да канца*”). Вучні з цікавасцю засвойваюць, што прыстаўкі адрозніваюцца ад суфіксаў не толькі пазіцыйным размяшчэннем (прыстаўка на пачатку слова, суфікс – пасля кораня), а і функцыянальным прызначэннем: дзякуючы сваёй універсальнасці ў адносінах да розных часцін мовы, прэфіксы здольныя далучацца да цэлага слова і ўтвараць новую лексічную адзінку (*крычаць – закрываць*, *кінуць – выкінуць*, *вялікі – завялікі*).

Агульная метадычная база вывучэння суфіксаў і прыставак не адмаўляе мэтазгоднасці першапачатковага азнаямлення з прыстаўкай як значымай часткай слова, таму што, па-першае, пры далучэнні прыстаўкі да слова, у ім не адбываецца ніякіх змен, а, па-другое, засваенне прыставак у асноўным ажыццяўляецца на прыкладзе дзеясловаў, значэнні якіх добра зразумелыя вучням і лёгка пры засваенні. Падчас назірання за прэфіксамі дзеясловаў настаўнік імкнецца ўвесь час падкрэсліваць думку пра значнасць прыстаўкі: яна надае слову іншае значэнне, пры дапамозе адной прыстаўкі можна ўтварыць многа слоў. Замацаванне ведаў пра словаўтваральныя паняцці праходзіць на аснове аналітычных, сінтэтычных і аналітыка-сінтэтычных практыкаванняў з улікам з’яў антаніміі прыставак (*перасалілі – недасалілі*, *выкруціць – укруціць*; *адчыніць – зачыніць*, *прыклеіць – адклеіць*, *адкрыць – закрыць*, *унесці – вынесці*, *расплюшчыць – заплюшчыць*, *ухаць – выехаць*).

Як адзначае Л.А. Мурына, “засваенне тэарэтычных ведаў павінна адбывацца пры ўмове ўзрастаючай самастойнасці вучняў ва ўтварэнні слоў, у выбары прыставак і суфіксаў, у тлумачэнні значэнняў і ўжыванні слоў ва ўласным кантэксце” [4, с. 194]. Актывізаваць у маўленні назвы дзеянняў, развіваць вуснае маўленне дапамагаюць маўленча-арыентаваныя практыкаванні. Можна прапанаваць такія заданні:

1. Вы спяшаецеся ў тэатр. Якія дзеясловы, утвораныя ад прапанаваных, маглі б перадаць вашы дзеянні? Як утварыліся названыя вамі дзеясловы?

Бегаць, мітусіцца, дрыжаць, хвалявацца

2. Складзіце невялікае апавяданне “У час навальніцы”, ужываючы дзеясловы з прыстаўкамі са значэннем “пачатак дзеяння”: *гром загрузкатаў, вада палілася, вецер забушаваў, дождж забарабаніў, лісце зашаласяцела*.

Пры вывучэнні суфікса, як і пры знаёстве з прыстаўкай, настаўнік засяроджваецца на асноўнай прымеце словаўтваральных сродкаў – іх значэнні. Усведамленне значымасці суфікса дае магчымасць на практыцы прадэманстраваць закон эканоміі, які дзейнічае ў словаўтварэнні: з дапамогай аднаго суфікса ўтвараецца мноства іншых слоў (*флейтыст, гітарыст, баяніст*).

У адрозненне ад прыставак суфіксы цесна звязаны з сістэмай канчаткаў утворанага слова і, далучаючыся да асновы, адносяць новыя ўтварэнні да пэўнай часціны мовы. Прычым падчас утварэння новых слоў у аснове слова адбываюцца змены. На некаторых з іх (чаргаванні галосных [о : а], [э : а] і інш.) засяроджваецца ўвага пры выкананні практычных заданняў.

Працу варта пачынаць з аналітычных практыкаванняў з паступовым пераходам да заданняў сінтэтычнага і аналітыка-сінтэтычнага характару і да выкарыстання вывучанага моўнага матэрыялу ў працэсе камунікацыі. Падчас вывучэння тэмы ўвага засяроджваецца на засваенні найбольш ужывальных суфіксаў розных часцін мовы (*лясок, лісцік, мядовы, марскі* і інш.), на ўтварэнні слоў паводле прапанаванага ўзору (*танк – танкіст, гітара – гітарыст*), канструяванні лексічных адзінак з прапанаваным суфіксам (*заяц+ -ан- = зайчаны(ё), ліса + -ян- = лісяня (ё)*), выпрацоўцы ўмення ўжываць словы пэўнай будовы ў маўленчым працэсе, вызначаць ролю слоў з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі ў тэксе і інш. Замацаваць веды пра памяншальна-ласкальныя суфіксы, фарміраваць уменне вызначаць іх у словах, тлумачыць значэнні, глыбей пранікаць у семантыку слоў дапамагаюць практыкаванні на вызначэнне ‘чацвёртага лішняга’. Напрыклад, вызначце, якое слова лішняе ў прапанаваным радзе:

Лясок, станок, грыбок, лісток.

Дожджык, вожык, ножык, ключык.

Дарожка, ножка, лаптаўка, асінка.

Для замацавання ведаў пра памяншальна-ласкальныя суфіксы, мэтазгодна прапанаваць наступнае заданне: Адгадайце загадкі. Якое значэнне надаюць словам суфіксы –*еньк-*, –*аньк-*?

1. Чорненькае, маленькае, як прыйдзе бяда – пацячэ вада. (вока) 2. Чырвоненькі пеўнічак у зямлі спявае (бурак). 3. Маленькі, удаленькі скрозь зямлю прайшоў, чырвоную шапачку знайшоў. (падасінавік) 4. Маленькія бочакі, ды поўныя золата (вочы). 5. Беленькія курачкі з-за печы глядзяць. (зубы)

На думку Л. В. Юлдашавай, вельмі важна “навучыць успрымаць мову не як чыстую граматычную схему..., а як спрасаваныя вякамі фэнаменальныя бакі філасофіі, псіхалогіі, гісторыі, духоўнай культуры ў цэлым” [6, с. 41]. Пры вывучэнні складу слова варта, засяродзіўшыся на тым, што ў спадчыну ад папярэдніх пакаленняў беларусы атрымалі не толькі слоўнікавае багацце, а і

своеасаблівы “будаўнічы матэрыял”, пазнаёміць вучняў са спецыфічнымі беларускімі суфіксамі, пры дапамозе якіх на базе ўтваральных слоў і асноў узніклі новыя лексічныя адзінкі. Напрыклад, можна прапанаваць утварыць назвы маладых істот, падабраць рускія адпаведнікі да беларускіх слоў і параўнаць суфіксы ў дзвюх роднасных мовах (*ласяня – лосёнок, лісяня – лисёнок, ваўчаныя – волчонок, зайчаныя – зайчонок, медзведзяня – медвежонок* і інш.). Такое заданне дае магчымасць правесці параўнальна-супастаўляльны аналіз на ўзроўні суфіксаў, пры дапамозе якіх утвараюцца назвы маладых істот у рускай і беларускай мовах. Пажадана на аснове практыкавання арганізаваць гутарку пра жывёл, прапанаваць даць апісанне адной з маладых істот.

Мэтазгодна скіраваць увагу на спецыфічнасць значэнняў беларускіх словаўтваральных сродкаў, засяродзіцца на асаблівасці ўтварэння слоў. Напрыклад, вучням будзе цікава даведацца, што для рускай мовы характэрна прыстаўка *в-* са значэннем “накіраванасць дзеяння ўсярэдзіну чаго-небудзь” (*впустить собаку*) і прыстаўка *у-* са значэннем “накіраванасць дзеяння ўбок, аддаленне” (*упустить ложку*). У беларускай мове ў аналагічных канструкцыях ужываецца прыстаўка *у-* (*упусціць сабаку, упусціць ложку*).

Такім чынам, пры вывучэнні складу слова ў трэцім класе вучні на прапедэўтычным узроўні знаёмяцца з прадуктыўнымі ў сучаснай беларускай мове словаўтваральнымі тыпамі, што дапамагае ім на простых прыкладах спасцігаць заканамернасці словаўтварэння. Назіранне над словамі з тэксту і канструяванне лексічных адзінак па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях дапаможа ўсвядоміць, словы якой часціны мовы могуць выступаць у якасці ўтваральных да прапанаваных і якія марфемы могуць удзельнічаць ва ўтварэнні слоў пэўнай часціны мовы. Такая работа дае магчымасць падрыхтаваць трывалую базу для засваення спосабаў утварэння слоў, узбагачэння слоўнікавага запasu вучняў новымі лексічнымі адзінкамі і выкарыстання іх ў маўленні, разумення марфалагічных працэсаў і фарміравання правапісных уменняў і навыкаў.

Літаратура:

1. Бабкина, М.В. О взаимосвязи различных видов речевой деятельности учащихся на уроках русского языка / М.В. Бабкина // Русский язык в школе, 2004. – №3. – С. 3–8.
2. Беларуская мова, I – IV / Учебные программы для общеобразовательных учреждений с русским языком обучения: I – IV классы. – Минск: Национальный институт образования, 2012. – С. 85–99.
3. Еленский, Н.Г. Современные образовательные технологии и начальная школа / Н.Г. Еленский, О.Я. Коломинская, А.А. Ходова. – Минск, НИО, 2003. – 135 с.
4. Мурина, Л.А. Методика русского языка в школах Белоруссии: учеб. пособие / Л.А. Мурина. – Минск: Университетское, 1990. – 320 с.
5. Окулова, Г.Е. Занимательная фонетика: методическое пособие / Г.Е. Окулова. – Оса: Росстани, 1993. – 76 с.
6. Юлдашева, Л.В. Методологические и методические аспекты проблемы языка как культурно-исторической среды / Л.В. Юлдашева // Русский язык в школе. – 1990. – №4. – С. 41–47.

Навуковае выданне

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Выпуск 13

У аўтарскай рэдакцыі
Адказы за выпуск *А. А. Радзевіч*

Падпісана да друку 18.12.2014. Фармат 60×84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 4,9. Ул.-выд. арк. 6,7. Тыраж 50 экз. Заказ 102.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
дзяржаўная ўстанова адукацыі
«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
1/174 ад 12.02.2014.
Вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск.